
BIBΛIOΚΡΙΣΙΕΣ

Φάνη Ι. Κακριδῆ, Ἀριστοφάνους Ὀρνίθες, Ἑρμηνευτικὴ Ἐκδοσις, Ἀθήνα 1974. 8ο, σ. η΄ + 350.

Ἡ ἔκδοσις τοῦ νέου βιβλίου τοῦ καθηγητῆ Φ. Ι. Κακριδῆ ἦρθε νὰ ὑπενθυμίσῃ ἓνα καθῆκον ποῦ οἱ Ἕλληνες φιλόλογοι δὲν πρέπει νὰ ξεχνοῦν: τὴν ἱκανοποίησι τῆς ἀνάγκης ποῦ νιώθει τὸ ἀπαιτητικότερο ἀναγνωστικὸ κοινὸ (καὶ ἰδιαιτέρα ὅσοι προορίζονται ἢ ἤδη εἶναι ταγμένοι στὴ διατήρησι τῆς ἀνθρωπι-πιτικῆς παράδοσις στὸν τόπο μας) γιὰ ἑρμηνευτικὰς ἐκδόσεις τῶν κλασικῶν, ὑπεύθυνες καὶ συγχρονισμένες. Καὶ φυσικὰ ἡ προτεραιότητα ἀνήκει στὰ ἔργα ἐκείνα ποῦ ἀσκοῦν μεγαλύτερη γοητεία στὸ εὐρύτερο κοινόν. Ποιὸς δὲν αἰσθάνεται τὴν ἔλλειψιν τέτοιων ἐκδόσεων τῆς Ἰλιάδας, τῆς Ὀδύσσειας, τῶν τραγω-ιδιῶν, τῶν κωμωδιῶν, τῶν πλατωνικῶν διαλόγων κτλ.; Γι' αὐτὸ μὲ πολλὴ χαρὰ χαιρετίζουμε τὴν ἔκδοσι τῶν Ὀρνίθων, ποῦ, ἀπ' ὅσο ξέρομε, εἶναι ὡς τὴν ὥρα ἡ μόνη κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη ποῦ ὁ Ἕλληνας ἀναγνώστης μπορεῖ ὄχι μόνον νὰ τὴ διαβάσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ τὴ μελετήσῃ στὴ γλώσσα του.

Τὸ βιβλίον ἀρχίζει μ' ἓνα σύντομο πρόλογον (σ. ζ'-η'): ἀκολουθεῖ ἡ Εἰσαγωγὴ (σ. 1-26), τὸ κύριον σῶμα τοῦ βιβλίου: Κείμενον - Μετάφρασις - Σχόλια (σ. 27-297), καὶ τέλος ἔρχονται τὰ Ἐπιλεγόμενα (σ. 298-302), ἡ Βιβλιογραφία (σ. 303-326), Ἀβλεψίαι καὶ Συμπληρώματα (σ. 327-330) καὶ Εὐρετήριον (σ. 331-350).

Ἡ Εἰσαγωγὴ ἔχει γραφῆ κυρίως γιὰ νὰ ἐνημερωθῇ ὁ ἀναγνώστης πάνω στὴ μέθοδον ποῦ ἀκολούθησε ὁ συγγρα.: κάνει λόγον γιὰ τὸ κείμενον ποῦ θὰ μᾶς δώσῃ, γιὰ τὸ εἶδος κριτικῆς κειμένου ποῦ ἄσκησε καὶ γιὰ τὰ λοιπὰ συναφῆ προβλήματα: στὴ συνέχειαν μιᾶ γιὰ τὴν μετάφρασιν καὶ ὑπογραμμίζει τὴν καλὴν τύχην τοῦ Ἕλληνα μεταφραστῆ, γιὰτὶ ἡ γλώσσα μας τοῦ δίνει μὲ τὸν πιὸ φυσικὸν τρόπο τὴν δυνατότητα νὰ ἀποδώσῃ συχνὰ μὲ ὅλους τοὺς χυμοὺς τῆς μιᾶς ἰδιότυπης ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἔκφρασις· στὴν μετάφρασιν θὰ ἐνσωματωθοῦν καὶ οἱ σκηνοθετικὰς ὁδηγίαι. Ἀκολουθοῦν οἱ πληροφορίες ποῦ σχετίζονται μὲ τὸν τρόπο σχολιασμοῦ τοῦ κειμένου: ὁ συγγρα. θὰ ἀντλήσῃ ἀπὸ τὴν πλούσιαν δεξαμενὴν τῶν ἀρχαίων σχολίων ποῦ συνόδεσαν τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοφάνη, θὰ ἐκμεταλλευθῇ τὰ βυζαντινὰ καὶ ὑστεροβυζαντινὰ σχόλια, ὅπως καὶ τὶς παρατηρήσεις ποῦ ἔκαμαν οἱ νεώτεροι φιλόλογοι· ἡ πηγὴ ὅμως ἀπὸ τὴν ὁποία θὰ πλουτίσῃ μὲ καινούργια στοιχεῖα ὅλον αὐτὸ τὸ θησαυρόν, ποῦ εἶναι ἡ μόνη ποῦ ὡς σήμερον δὲν ἀξιοποιήθηκε ὅσο πρέπει, εἶναι ἡ γνώσις τῆς ζωῆς καὶ τῆς γλώσσας τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Παρακάτω γίνεται λόγος γιὰ ὅσα ἀφοροῦν τῇ μετρικῇ, τῇ διαίρεσιν καὶ τῇ διανομῇ τῆς κωμωδίας. Παρεμβάλλονται, μποροῦμε νὰ ποῦμε, ἀνάμεικτα στὴν Εἰσαγωγὴν καὶ τὸ κύριον σῶμα τοῦ ἔργου: μιᾶ εὐρύτερη σημείωσις γιὰ τὴν σκηνὴν τῆς ἀρχαίας κωμωδίας καὶ τὴν σκευὴν (σ. 10-12), Σύμβολα καὶ Σημειώσεις ποῦ ἀφοροῦν τοῖς κώδικας καὶ τοῖς παπύρους τῶν Ὀρνίθων, διάφοροι ἄλλοι συμβολισμοὶ καὶ βραχυγραφίαι καὶ τέλος παραθέτονται, μεταφρα-

σμένες και σχολιασμένες, οι αρχαίες Ὑποθέσεις τῶν Ὀρνίθων και ὁ κατάλογος τῶν δρώντων προσώπων (σ. 17-26).

“Ὅλα λέγονται μὲ σαφήνεια και πουθενὰ δὲν μᾶς δίνεται ἡ ἐντύπωση τοῦ περιττοῦ ἢ τῆς ἀκαιρῆς ἐπίδειξης πολυμάθειας. Βέβαια, ὅποιος θὰ ζητοῦσε νὰ βρῆ στὴν Εἰσαγωγή πλατιά κατατόπιση γιὰ τὴ θέση τοῦ ἔργου μέσα στὸ σύνολο τῆς ἀριστοφανικῆς δημιουργίας, γιὰ τὸ ἱστορικό και κοινωνικό πλαίσιο τοῦ ἔργου και γιὰ ἄλλα συναφῆ ἀπορήματα, θὰ ἀμείνη μὲ τὴν πείνα του»· ὁ συγγρ. σύντομα περνᾷ ἀπὸ τὰ θέματα αὐτά, γιατί θὰ κἀνὴ εὐρύτερο λόγο σὲ κάθε εὐκαιρία ποῦ θὰ τοῦ δοθῆ στὰ ἐρμηνευτικά σχόλια και στὰ Ἐπιλεγόμενα. Προσωπικά θὰ προτιμούσαμε νὰ τὰ βρῖσκαμε ὅλ’ αὐτὰ συγκεντρωμένα στὴν Εἰσαγωγή.

Τὸ κ ε ἰ μ ε ν ο τῶν Ὀρνίθων ποῦ μᾶς δίνει ὁ κ. Κακριδῆς εἶναι νέο, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι δὲν ταυτίζεται οὔτε παίρνει ὡς βάση τὸ κείμενο κάποιου ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ἐκδότες. Ἔχει προλάβει βέβαια νὰ περιορίσει τίς ἀπαιτήσεις μας, δηλώνοντας ὅτι σκοπὸς μιᾶς ἐρμηνευτικῆς ἐκδοσης δὲν εἶναι ἡ βελτίωση τοῦ κειμένου, και γι’ αὐτὸ δὲν ἐπιχείρησε μιὰ προσωπικὴ ἀντιβολὴ τῶν κωδίκων οὔτε πρότεινε δικές του διορθώσεις, ἀλλὰ στηρίχτηκε στὸ σύνολο τῆς ἐργασίας τῶν προηγούμενων μελετητῶν και ἐκδοτῶν, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται στὸ κριτικό τους ὑπόμνημα. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι νὰ μᾶς δώση ἓνα κείμενο ποῦ ἀντέχει στὸν ἔλεγχο· ἡ ἐκμετάλλευση τῆς συνεισφορᾶς τῶν ἄλλων ἐκδοτῶν και ἡ ἐνημέρωση τοῦ ἀναγνώστη πάνω στὴ δουλειὰ ποῦ ἔγινε εἶναι ἱκανοποιητική. Οἱ ἐπιφυλάξεις μας ποῦ ἀφοροῦν τὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κακριδῆ ἐντοπίζονται στὴ μέθοδο ποῦ ἀκολούθησε και στὸν τρόπο τῆς παρουσίας: ἔτσι, ἀφοῦ δὲν μᾶς δίνεται ἓνα οὐσιαστικά «νέο» κείμενο, οἱ «ἐκλεκτικές» διορθώσεις πιστεύουμε ὅτι πιὸ πολλά ζητήματα δημιουργοῦν ἀπὸ ὅσα ἐξομαλύνουν. Ἐξᾴλλου, οἱ περιπτώσεις ὅπου ὁ συγγρ. καταχωρίζει στὰ σχόλια του τίς σχετικές μὲ τὸ κείμενο παρατηρήσεις ἀνέρχονται σὲ ἑκατοντάδες. Ἐπιβαρύνθηκε λοιπὸν σημαντικά ὁ ὄγκος τῶν σχολίων και κάθε τόσο δοκιμάζεται ἡ προσοχὴ τοῦ ἀναγνώστη, τὴν ὥρα ποῦ προσπαθεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ περιεχόμενο, ἀπὸ τὸν δύσπεπτο, συνήθως, ἔλεγχο τοῦ κειμένου. Θὰ προτιμούσαμε λοιπὸν οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς νὰ ἀποτελοῦσαν ἰδιαίτερο ἐνιαῖο σῶμα, ποῦ νὰ εἶχε τεθῆ ὡς παράρτημα στὴν ἀρχὴ (ἢ στὸ τέλος) τοῦ βιβλίου. Μένει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Κακριδῆς δὲν ἀφήνει ἀσυζήτητα θέματα ποῦ σχετίζονται μὲ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου, ὅπως οἱ μετακινήσεις στίχων και ἡ διανομὴ τοῦ κειμένου ἀνάμεσα στὰ «δρώντα» πρόσωπα. Ἡ προσφορὰ τοῦ συγγρ. διαβαθμίζεται ἀπὸ τὴν ἀπλὴ κατατόπιση γιὰ τὴν κριτικὴ τοῦ κειμένου στὴν ὁποία ὑποβλήθηκε ἢ κάθε ἐπιμέρους περίπτωση ὡς τὴν πλατύτερη συζήτηση τῶν λύσεων ποῦ προτάθηκαν και τῆ συμπλήρωση τῆς ἐπιχειρηματολογίας τῶν προηγούμενων και τῆ δικαιολόγηση τῆς τελικῆς του προτίμησης. Ἴσως νὰ ἐνοχλῆ ἡ συχνὴ χρῆση τοῦ «fortasse recte», ποῦ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγρ. ἀποφεύγει νὰ πῆρῃ σαφῆ θέση.

Οἱ διαδοχικοὶ ἐξοβελισμοὶ τῶν τε (στ. 239/240) ποῦ υἱοθετεῖ ὁ συγγρ. ὀδηγοῦν βέβαια σὲ μιὰ συμμετρικὴ μετρικὴ μορφή, ταυτόχρονα ὅμως κατχστρέφουν ἓνα ἐξίσου ἐντυπωσιακὸ ἡχητικὸ παιχνίδι· στὸ σχ. τοῦ στ. 1392 βρῖσκουμε τὸν στ. 1438 τῶν Βατράχων, χωρὶς νὰ φαίνεται ὅτι ὁ συγγρ. ἔλαβε ὑπόψη τὴ διάρθρωση τοῦ Ν. Χιονίδη: αἶροι ἂν αἶρα...·

επίσης στο σχ. του στ. 1574, παραθέτοντας τους στ. 741 κ.έ. τῆς *Ειρήνης*, ὁ συγγρ. θεωρεῖ ἐντελῶς σίγουρο τὸν ἐξοβελισμό τοῦ στ. 742 ποὺ τὸν παραλείπει χωρὶς νὰ σημειώσῃ τίποτε. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σημειώνουμε ὀρισμένες ἀβλεψίες, μὲ τὴν πρόθεση νὰ προσεχτοῦν σὲ νεώτερη ἔκδοση: α) 'Αβλεψίες στὸ κείμενο: στ. 846 *παρ' ἔμ'*, θὰ τὸ θέλαμε μέσα σὲ εἰσαγωγικά: στ. 870 *Ἀρτέμιδι* (ἔχι *Ἀρτεμι*): στ. 909 *ὄτρηρός* (ἔχι *ὄτρητός*): στ. 991 *χρησμολογῆσεις* (ἔχι *-σει*): στ. 1384 *καινάς* (ἔχι *κοινάς*). β) 'Αβλεψίες στὰ σχόλια: στὸ σχ. 1601 βρισκόμασε σὲ ἐπιγραφικὸ κείμενο ... *τον Μυτιληναῖον χωρὶς νὰ ἔχη τοποθετηθῆ ἢ περισπωμένη στὸ τον* στ. 1281 καὶ 1282 *ἐλακωνομάνων* (ἔχι *ἐλακωμάνων*): στὸ σχ. στ. 1293 *ἔχουμε ὀπλῆς*, στ. 1320 *ρητόρων*, στ. 1155 *πελεκάντες*, στ. 715 *χλαῖναντε*, στ. 1035 *νομορητόρων*, στ. 1201 *παραλείφθηκε ἢ περισπωμένη τοῦ εἰς (πόθεν εἰς ἀνδρῶν;)*, στ. 1232 *ἔχουμε Ἀγιάς ἀντὶ Ἀγιάς* ἢ ὑπογεγραμμένη *παραλείφθηκε* στὰ σχ. στ. 479: *κωμωδία* (ὅπως καὶ στὸν στ. 9 τῆς Ὑποθ. II, σελ. 22), 710: *εὔτ' ἂν ... ἐπακούσης καὶ 1432: πεζῆ* στὸ σχ. στ. 654 ἔνας βικιστικὸς συλλαβισμὸς: *στρώμα-τ'*. Τέλος, σὲ μερικὰ σημεῖα συναντοῦμε ἄλλη γραφή τοῦ κείμενου καὶ ἄλλη στὰ σχ.: στ. 1393 *πετηνῶν - πετεινῶν*, στ. 1561: *ὡσπερ Οὐδυσσεὺς - ὡσπερ Ὀδυσσεὺς*, στ. 1568 *ἐπιδέξια - ἐπὶ δεξιά* (στὸ στ. 1043 ἔχουμε στὸ κείμεν. Ὡτοτύξιοι (= Οἱ Ὅτ.), ἀπ' ὅπου τὸ Ὡ πέρασε καὶ στὴ μετάφρ.: φυσικά, ὁ συγγρ. δὲν μπορούσε νὰ κἀνῃ τίποτε στὴν περίπτωσι τοῦ στ. 1128: κείμεν. *Δοίριος*, μετάφρ. *Δοίρειος*): στὰ σχ. τῶν στ. 1561 καὶ 1699 βρίσκουμε διαφορετικὰς γραφὰς, χωρὶς νὰ ἐξηγητῆ ὁ λόγος (ἀντίστοιχα: *ἀδαφοίτ. - ἀδοφοῖται καὶ Φάται - Φαναί*).

Σημαντικότερη θεωροῦμε τὴν προσφορὰ τοῦ συγγρ. στὴ μετὰ φ ρ α σ η ποὺ μᾶς δίνει. Παρακολουθοῦμε τὴ φροντίδα τοῦ νὰ ἀποδώσῃ πιστὰ τὸ λόγος τοῦ κωμικοῦ, σὲ μιὰ γλώσσα γλαφυρῆ, χωρὶς παρανοήσεις καὶ εἰκοτολογίες· καταφεύγει σὲ κάθε εἶδους βοηθήματα, ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ὅποια πρῶτος αὐτὸς χρησιμοποιοεῖ· πουθενὰ δὲν μᾶς ἐγκαταλείπει ἢ ἐντύπωση ὅτι δὲν πάσχισε ὥστε ὁ ἀναγνώστης ποὺ θὰ χαρῆ τὸ ἔργο μόνον ἀπὸ τὴν μετάφραση νὰ μὴ χάσῃ πολλὰ ἀπὸ ὅσα θὰ τοῦ πρόσφερε τὸ κείμενο. Προσπάθησε νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ἀποδώσῃ μὲ ἀνάλογα ἐκφραστικά μέσα κάθε ἀπόχρωση τοῦ ὕφους τοῦ κωμικοῦ, καὶ ἔτσι ὁ τόνος περνᾷ ἀπὸ τὴν πιὸ πεζολογικὴ στὴν καθαρὰ ποιητικὴ ἔκφραση, ἀνάλογα μὲ τὸ πῶς μίλησε ὁ ποιητὴς στὴν εὐαισθησία τοῦ μεταφραστῆ. Οἱ περιπτώσεις ὅπου παρατηροῦνται εἴτε βιασμοὶ τῆς δημοτικῆς, γιὰ νὰ ἀποδοθῆ πιστὰ τὸ ἀρχαῖο κείμενο, εἴτε ἀποδόσεις ποὺ δὲν μᾶς πείθουν γιὰ τὴν ἀκρίβεια ἢ τὴ σαφήνειά τους εἶναι περιορισμένες. Πρέπει ἀκόμη νὰ σταθοῦμε στὴν ἰδιαιτέρη φροντίδα ποὺ κατέβαλε ὁ συγγρ. νὰ ἀποδώσῃ μὲ ἀντίστοιχες νεοελληνικὰς, ἐκφράσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ λόγου, ὥστε, χωρὶς νὰ δημιουργητῆ ἢ ἐντύπωση ὅτι ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, νὰ δίνῃ ὅλους τοὺς χυμοὺς του.

Οἱ ἐπιφυλάξεις μας στὸ μέρος αὐτὸ τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Κακριδῆ περιορίζονται στὰ ἐξῆς σημεῖα:

α) Οἱ παρενθέσεις, ποὺ περιέχουν ἐπεξηγήσεις στὸ κείμενο τῆς μετάφρασης ἢ διαφορετικὰς διατυπώσεις ἰσοδύναμες, θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν εἶναι τόσο συχνές· πολλὰς φορὰς ἢ συσσωρεύσῃ τους μᾶς ἐμποδίζει νὰ χαροῦμε ἀπρόσκοπτα τὴν κωμικὴ σκηνὴ καὶ μᾶς ἀφαιρεῖ τὴν ἀίσθησι τῆς σιγουρίας ποὺ πρέπει νὰ ἐμπνέῃ ἢ ἐργασία τοῦ μεταφραστῆ. Οἱ παρενθέσεις αὐτὲς καμιά φορὰ εἶναι περιττές, ὅταν περικλείουν λέξεις ποὺ δὲν ὑπάρχουν βέβαια στὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ ποὺ χωρὶς αὐτὲς δὲν δίνει νόημα ὁ νεοελληνικὸς λόγος (π.χ. στ. 703 ὡς

δ' *ἐσμὲν Ἐρωτος*... «καὶ πῶς εἴμαστε τοῦ Ἐρωτα (παιδιά)», στ. 947 *ἀπόδοθι* ... «Βγάλε (τον)», στ. 1009 *Ἀνθρώπος Θαλῆς* - «Ὁ ἄνθρωπος (εἶναι) Θαλῆς»). Καὶ μὴ καὶ τὸ ἔφερε ὁ λόγος, θὰ ἔπρεπε, σὲ περιπτώσεις ὅπως τῶν στ. 859, 1129, ἢ κλητικὴ προσφώνηση στὰ νέα ἑλληνικὰ νὰ συμπληρωθῆ μετὴν κτητικὴ ἀντωνυμία (*Ἡράκλεις!* - «Ἡρακλῆ μου!»).

β) Ἄλλοτε, τολμῶς σπάνια βέβαια: 1) Ἡ ἴδια ἀρχαία ἔκφραση ἀποδίνεται, χωρὶς ἰδιαίτερο λόγο, μετὰ διαφορετικὸ τρόπο: ἔτσι (στ. 780, 866) οἱ Μοῦσες εἶναι Ὀλυμπιώτισσες, ἀλλὰ (στ. 1731) ἢ Ἡρα εἶναι Ὀλύμπια· ὁ *πελεκᾶς* τοῦ στ. 882 μεταφράζεται «δρυκολάπτης» (γράφει: δρυκολάπτης), ἀλλὰ τοῦ στ. 1115 «πελεκᾶς» τὸ *σκιάδειον* στὸ στ. 1508 μεταφράζεται «ὀμπρέλα», ὅμως στὸ στ. 1550 «σκιάδι», ἢ 2) παρατηροῦμε διαφορὸς ἀνάμεσα στὴ μετάφραση καὶ στὴν ἐρμηνεία πού δίνει τὸ ἀντίστοιχο σχόλιο: τὸ *τροβλίω* (στ. 387) μετὰφρ. «τσανάρες», σχ. «κύπελλα»· ἀνάλογη περίπτωση στὸ στ. 721, ὅπου τὸ *σύμβολον* μεταφράζεται «σημάδι», ἐνῶ ἐρμηνεύεται «συναπάντημα», καὶ στὸ στ. 1266, ὅπου ὁ *καπνός* μεταφράζεται «καπνός» καὶ ἐρμηνεύεται «κνίσσα». γ) Ὀνόματα (ἢ περιφράσεις) τόπων καὶ θεοτήτων πού ἦταν οἰκεία στὸν ἀρχαῖο Ἕλληνα. γίνονται δυσνόητα στὸν νεοέλληνα ἀναγνώστη, ἀν δὲν καταφύγει στὰ σχόλια. Ἔτσι ὅμως ἡ μετάφραση χάνει τὴν αὐτοδυναμία της. Μερικὰ παραδείγματα: «ἀπὸ τὸν Φάση» (στ. 68), θὰ προτιμούσαμε «ἀπὸ τὸν Φ. ποταμό»· στ. 746 «γιά τῆ (θεᾶ) βουνίσια μάνα», θὰ προτιμούσαμε: «γιά τὴν Κυβέλη, τῆ β. μάνα»· στὴ μετάφραση τοῦ στ. 971, ἀκούγοντας τὴ λέξη «Πανδώρα» τίνας ὁ νοῦς δὲν θὰ πάη στὴ γνωστὴ Εὐα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, ἐνῶ ὁ λόγος εἶναι γιά τὴ Γῆ, ἐπειδὴ πάντα τὰ πρὸς τὸ ζῆν διωρεῖται;

δ) Ὅποιος καταπιάστηκε μετὰ μεταφραστικὴ προσπάθεια γνωρίζει πόσο δύσκολη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν καλαμπουριῶν καὶ τῶν δισυμῶν· γι' αὐτὸ ἐπαινοῦμε τὴ συνετὴ στάση πού κρατᾷ ὁ Κακριδῆς σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ὅπου ἡ προσπάθεια νὰ διασωθῆ τὸ λογοπαίγνιο θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἀνεπίτρεπτο βιασμό· μερικὲς φορές ὅμως ὑποκύπτει στὸν πειρασμό, κι ἔτσι ἔχουμε (στ. 476) τὸ *Κεφαλῆσιν* νὰ ἀποδίδεται «στὸ Κεφαλάρι»· μπορεῖ στὸν δῆμο *Κεφαλή* (βλ. ἀρχαῖο σχ.) νὰ «ὑπῆρχε γνωστὸ μεγάλο νεκροταφεῖο», ὅχι ὅμως καὶ κεφαλόβρυσος (πού σημαίνει σήμερα ἢ λ. Κεφαλάρι)· στὸ στ. 1694 τὸ τοπωνύμιον *Φαναί* ἀποδίδεται «στὴ Φανερωμένη», ὅπου σημειώνουμε βίαιον ἀναχρονισμό καὶ σημασιολογικὴ παραπλάνηση (πῶς ὁ νοῦς μας θὰ πάη στὶς συκοφαντίες μετὰ τὸ «Φανερωμένη»);).

Οἱ σκηνοθετικὲς ὁδηγίαι πού παρεμβάλλονται στὴ μετάφραση εἶναι συχνὰ ἀπαραίτητες γιά τὴν ἀνάπλαση τῆς σκηνικῆς δράσης· καλοβαλμένες, ἀπέριττες, γραμμένες μετὰ αἴσθηση καὶ γνώση τῆς θεατρικῆς πραγματικότητος· εἶναι ἰδιαίτερα πειστικὲς, ὅταν στηρίζονται—καὶ αὐτὸ ἔγινε ὅπου ἦταν δυνατό—σὲ ἀρχαῖες «πιρρεπιγραφές».

Ἐκεῖ ὅμως πού ἡ προσφορὰ τοῦ Κακριδῆ δίνει τὸ μέτρο τῆς ἐπιτυχημένης ἀναστροφῆς του μετὰ τὴν ἀρχαία κωμῶδια καὶ ὅπου δικαιώνεται ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ἐκδόσεώς του εἶναι τὰ σχόλια. Ποικίλα, πλούσια, συχνὰ ἐξαντλητικὰ κατατοπίζουν ὑπεύθυνα καὶ μετὰ πληρότητα τὸν ἀναγνώστη πάνω στὰ γενικὰ καὶ στὰ ἐπιμέρους θέματα· δὲν μποροῦμε νὰ μὴν ἐκφράσουμε τὸ σεβασμὸ πού μᾶς ἐμπνέει ἡ ἐργατικότητά, ἢ εὐσυνειδησία καὶ ἢ ἐπιθυμία γιά προσφορὰ τοῦ Κακριδῆ. Ἡ προέλευση τῶν σχολίων αὐτῶν εἶναι ποικίλη: πά-

νω στην αναντικατάστατη «μαγιά» τῶν ἀρχαίων σχολίων προστέθηκε ἡ συνεισφορά τῶν νεώτερων σοφῶν (καὶ ὄχι ἀποκλειστικὰ τῶν ἀριστοφανιστῶν καὶ τῶν κλασικῶν φιλολόγων), ἡ πλούσια μαρτυρία τῆς λαϊκῆς μας παράδοσης καὶ τέλος ἡ ἱκανότητα ἐπιλογῆς καὶ διείσδυσης πού διαθέτει ὁ συγγρ. Ἐξωτερικὰ τὰ σχόλια αὐτὰ διακρίνονται σ' ἐκεῖνα πού παραθέτονται κάτω ἀπὸ τὸ κείμενο καὶ τῆ μετάφραση σὲ μιὰ συνεχῆ στήλη, καὶ σ' ἐκεῖνα πού παραθέτονται χωρισμένα σὲ δύο στήλες, ἔτσι πού τυπογραφικὰ τὸ βιβλίον θυμίζει ἐρμηνευτικὲς ἐκδόσεις τοῦ παλίου καλοῦ καιροῦ.

Ἀρχίζουμε ἀπὸ τὴν πληροφόρηση τοῦ ἀναγνώστη πάνω στὴ διαίρεση τῆς κωμωδίας στὰ «κατὰ ποσὸν» μέρη της· βρίσκουμε ὅτι εἶναι πιὸ ἀπαραίτητη ἀπ' ὅσο στὴν τραγωδία. Ὁ συγγρ. εἰδοποιεῖ κάθε φορὰ τὸν ἀναγνώστη, ὅταν φτάνη σὲ καινούργιο «μέρος»: δίνει συχνὰ κατατοπιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευση, τὴ θέση μέσα στὴν κωμωδία καὶ τὴν ἰδιοτυπία (τόσο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ ὑφολογικὰ στοιχεῖα) τοῦ κάθε μέρους· προχωρεῖ στὴ διάκριση τῶν ἐπιμέρους ὀργανικῶν στοιχείων πού συναπαρτίζουν μιὰ πρωταρχικὴ διαίρεση, δίνοντας ταυτόχρονα κατατοπιστικὲς πληροφορίες. Θὰ ἦταν ἀδύνατο χωρὶς αὐτὴ τὴν πληροφόρηση νὰ κατανοήσῃ ὁ ἀναγνώστης, πού δὲν ἀσχολήθηκε εἰδικότερα μὲ τὴν ἀρχαία ἀττικὴ κωμωδία, τὴν ἰδιοτυπία της.

Θὰ σημειώσουμε ὅμως ὅτι δὲν δηλώνεται ρητὰ τί ἀποτελεῖν καὶ σὲ ποῖο «μέρος» ἀνήκουν οἱ στ. 209-226 καὶ ὅτι ἀφήνονται «ἐκκρεμεῖς» οἱ στ. 310-326, ὅπως καὶ ὀρισμένες ἀβλεψίες στὴν ἀρίθμηση τῶν στίχων· τοῦ ὀρίζουν τὶς ἐπιμέρους διαιρέσεις: ἐνῶ (σ. 157) ἔχουμε «801-850 Ἰαμβικὴ σκηνή», στὴ σ. 165 βρίσκουμε «848-1057 Ἡ θυσία»· ἐνῶ διαβάζουμε (σ. 174) «904-957 Ὁ Ποιητής, σ. 181 «960-991 Ὁ Χρησμολόγος», σ. 191 «1035-1055 Ὁ Ψηφισματοπώλης», στὴ σ. 196 βρίσκουμε ἀντίστοιχα «904-955, 959-991, 1035-1045»· ἐνῶ (σ. 219) ἔχουμε «1199-1266 Ἡ Σκηνὴ τῆς Ἰριδας», στὴ σ. 229 συναντοῦμε «1262-1268 Ἀντιστροφή». Αὐτὸ ὅμως πού ἐνοχλεῖ περισσότερο εἶναι ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὄρου *ἐπεισόδιο*. Πολὺ ἐβλάψε τὴ μελέτη τῆς δομῆς τῆς ἀρχαίας ἀττικῆς κωμωδίας ἡ διαίρεσή της κατὰ τὸ πρότυπο τῆς τραγωδίας· κάτι ἀνάλογο ἔχουμε πάθει καὶ στὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς μετρικῆς πού καθηλώθηκε στὴν προκρούστεια κλίση τῆς ὀρολογίας πού ἴσχυε γιὰ τὰ προσωδιακὰ μέτρα· ἔτσι κι ἐδῶ, ἀκόμη καὶ σήμερα, καὶ ὕστερα ἀπὸ τόσες ὥραιες προσπάθειες νεώτερων σοφῶν, ἡ κωμωδία δὲν λυτρώθηκε ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη προσαρμογὴ τῆς ὀρολογίας πού ἰσχύει στὴν τραγωδία.

Οἱ πληροφορίες πού δίνει ὁ Κακριδῆς γιὰ τὶς μετρικὲς μορφές πού συναντοῦμε στοὺς Ὅρνιατες κλιμακώνονται καὶ αὐτὲς ἀπὸ τὴν ἀπλὴ εἰδοποίηση (ἰδιαιτέρα ὅπου ἀκολουθοῦν στίχοι ἀπαγγελίας) καὶ τὴν πλατύτερη κατατόπιση ὡς τὴν ἀναλυτικότερη συζήτηση. Συχνὲς εἶναι καὶ οἱ λεπτολόγες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἰδιότυπη ἢ σπάνια μορφή πού παίρνουν οἱ διάφοροι μετρικοὶ πόδες ἢ ὀρισμένοι στίχοι, ἰδίως λυρικοί. Πολὺ φροντισμένη μετρικὴ ἀνάλυση βρίσκουμε στὴν περίοδο 227-262.

Οἱ παρατηρήσεις μας στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἀφοροῦν τὰ ἐξῆς σημεῖα:
α) Θὰ θέλαμε νὰ καταρτισθῆ ἓνα παράρτημα, στὸ ὁποῖο θὰ φαινόταν ἡ μετρικὴ σύσταση ὅλης τῆς κωμωδίας, θὰ βρῖσκαμε τὴν ἀνάλυση τῶν λυρικῶν μερῶν καὶ συγκαντρωμένους ὅλες τὶς ἐπιμέρους παρατηρήσεις. β) Εὐκόλως διαπιστώνε-

ται μιὰ ἀντίφαση: ἐνῶ στὴν Εἰσαγωγή (σ. 9) ὁ συγγρ. δηλώνει ὅτι ἡ μελέτη τοῦ C. Prato ἐπισκιάζει ὅλες τὶς προγενέστερες ἀναλύσεις, στὴν πράξη συχνότατα υἰοθετεῖ τὶς ἀπόψεις τῶν προηγούμενων μελετητῶν, ἀκόμη καὶ στὰ σημεῖα ὅπου ὁ Prato δίνει διαφορετικὴ ἀνάλυση.

Ἰδιαίτερα ἐκτιμοῦμε τὴν ἐπίμονη φροντίδα τοῦ συγγρ. νὰ καταδείξῃ ὅτι ἡ μετρικὴ δὲν εἶναι ἓνα ἄπραγο σύνολο ἀνιαρῶν κανόνων καὶ σχολαστικῶν παρατηρήσεων ἀλλὰ ὅτι μπορεῖ, σὲ μερικὲς περιπτώσεις μάλιστα εὐστοχώτερα ἀπὸ κάθε ἄλλη βοηθητικὴ ἐπιστήμη, νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ στὰ μυστικὰ τῆς ποιητικῆς δημιουργίας: ἔτσι ὁ ἀναγνώστης ἔχει τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσῃ πῶς χρησιμοποίησε ὁ Ἀριστοφάνης τὴ μετρικὴ, γιὰ νὰ ἐπιτύχῃ ὀρισμένο αἰσθητικὸ ἢ κωμικὸ ἀποτέλεσμα.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα λεξιλογικὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ πολυάρθριες, χρήσιμες καί, συχνά, ἐξαντλητικὲς. Εἰδικότερες προσφορὲς εἶναι ἡ προστάθεια νὰ ταυτιστοῦν τὰ πουλιὰ ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀριστοφάνης καὶ νὰ βρεθοῦν τὰ ἀντίστοιχα νεοελληνικὰ ὀνόματα, ἡ ἐπισήμανση τῶν λέξεων - ἅπαξ καὶ ἀκόμη ἢ λεπτή καὶ πολὺ ἀποδοτικὴ μελέτη τῶν μορίων (ἐδῶ ἀξιοποιεῖται ὥραξια ἢ γνωστὴ μελέτη τοῦ J. D. Denniston). Ταυτόχρονα παραθέτονται ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις ποὺ φωτίζουν τὴν ἱστορία τῶν λέξεων, μὲ ἀρχαῖες ἢ νεότερες μαρτυρίες, ἐπισημαίνονται οἱ σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις καὶ ὁ ἰδιαιτέρος τόνος ὀρισμένων λέξεων, οἱ περιπτώσεις παρωδικῆς χρήσης, οἱ λέξεις ποὺ εἶχαν καταστῆ τεχνικοὶ ἔροι, οἱ λέξεις μὲ διαφορούμενη σημασία καὶ τὰ τιπικὰ ζεύγη λέξεων. Μὲ τὴν ἴδια προσοχὴ ἐξετάζονται ὀρισμένα ἀσυνήθιστα, ἀλλὰ πολὺ ἐνδιαφέροντα σύνθετα, ὅπως καὶ οἱ «νεοπλασμοὶ» τοῦ Ἀριστοφάνη.

Στὴν περιορὴ αὐτὴ οἱ παρατηρήσεις μας θὰ περιοριστοῦν σὲ μερικὲς περιπτώσεις: ἡ λ. *τριλοφία* (στ. 94) δὲν εἶναι ὑποχρεωτικὸ νὰ ἀποδοθῇ «τριπλὸ λοφίον» — καλύτερη θὰ ἦταν ἡ ἀπόδοση «ὑπερφυσικὸ λοφίον», «λοφίαρα», ἀφοῦ εἶναι γνωστὴ ἡ λειτουργία τοῦ *τρι-* ὡς ἐπιτατικῆς ἢ λ. *οἰωνός* (σχ. στ. 719) καὶ βέβαια «διατηρεῖ καὶ σήμερα τὴ σημασία αὐτῆ», ὅχι ὅμως ὡς ἐπιφώση, ἀλλὰ ὡς ἀναβίωση ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα. Θὰ ἐπιμελούμε περισσότερο τὴν ἔκφραση (στ. 321) *πρότερον πράγματος πελωρίου*: ὁ συγγρ. στηριζόμενος καὶ στὸ ἀρχαῖο σχ. ἐξηγεῖ: «τὸν πυρήνα γιὰ μιὰ ὑπόθεση τεράστια»: φαίνεται ὅτι τοῦ ἔξφυγε ἓνα «δίστιμο», ποὺ ἀπολήγει σ' ἓνα χαρακτηριστικὸ κικέμφατο, ὅπως τὸ ἐνότισε ὁ Μ. Κοπιδάκης (*ΕΦΣΘ* 15, 1976, 142 κ.έ.) ποὺ ὑποστηρίζει ὅτι καὶ στὸ στ. αὐτὸν ἢ λ. *πράγμα* σημαίνει φαλλὸς καὶ συμπεραίνει: «ὑποθέτουμε ὅτι οἱ δύο πρεσβύτες (Πισθέταρος καὶ Εὐελπίδης) ἐμφανίζονται στὴ σκηνὴ μὲ φαλλόν». Ἡ ἔρμηνεία αὐτὴ ἀδυνατίζει τὴν ἄποψη τοῦ συγγρ. (σ. 12) «ὅτι στοὺς Ὀρνίθες δὲν ὑπάρχει ἄμεσος ὑπαινιγμός... γιὰ τὸ γνωστὸ αὐτὸ συμπλήρωμα τῆς κωμικῆς ἀμφίσεως».

Παράλληλα ξεκαθαρίζονται προβλήματα γραμματικὰ καὶ συντακτικὰ. Ἐδῶ βρίσκουμε τεκμηριωμένη θεωρητικὰ καὶ ἐνισχυμένη μὲ παράλληλα χωρία τὴν ἐξήγηση κάθε γραμματικῆς τύπου ποὺ ἦταν δυνατό νὰ μᾶς ξενίσῃ καὶ ἐξομαλυμένη κάθε συντακτικὴ ἀνωμαλία. Ἰδιαίτερα εὐπρόσδεκτες εἶναι οἱ περιπτώσεις ὅπου μιὰ, φαινομενικὴ, συντακτικὴ ἀνωμαλία βρίσκει τὴν ἐξήγησή της στὴν ἐπιδίωξη τοῦ ποιητῆ νὰ ἐπιτύχῃ ἓνα ἐκφραστικὸ ἀποτέλεσμα.

Μόχο πολὺ κατέβαλε ὁ Κακριδὴς γιὰ τὴ συγκέντρωση μεγάλου πλῆ-

θους πληροφοριῶν γιὰ πρόσωπα, πράγματα, ἐνέργειες, τόπους, γιὰ ὅσα δηλ. μποροῦν νὰ νοηθοῦν μὲ τὸν ὄρο *realia*. Ὁ πλοῦτος τῶν πληροφοριῶν καμιά φορά εἶναι τόσος, ὥστε θὰ προτιμοῦσαμε νὰ «θυσιάσῃ» ὁ συγγρ. μέρος τῶν πληροφοριῶν ποὺ μὲ τόσο κόπο συνέλεξε. Μεγαλύτερη ἔκταση παρουσιάζουν οἱ πληροφορίες ποὺ ἀναφέρονται στὰ «δρῶντα πρόσωπα», τῆ στιγμῆ ποὺ πρωτοεμφανίζονται, στὴ θεατρικὴ ἀνάγκη ποὺ ὥθησε τὸν ποιητὴ νὰ τὰ παρουσιάσῃ καὶ τὸν κωμικὸ τύπο ποὺ, ἐνδεχομένως, ἀντιπροσωπεύουν, ὅπως καὶ στοὺς σχετικoὺς μὲ τὴν ὑπόθεση μύθους (στ. 57-8, 138-9, 292). Γενικὰ ἡ κατατόπιση τοῦ ἀναγνώστη γίνεται ὑπεύθυνα καὶ προσεκτικὰ, εἴτε πρόκειται γιὰ ἱεροτελεστίες καὶ κωμωδουμένους εἴτε γιὰ κυνήγι καὶ μαγειρικὴ.

Ὁ πολὺ μικρὸς ἀριθμὸς, σὲ ἀναλογία μὲ τις ἑκατοντάδες τῶν σχετικῶν σχολίων, τῶν παρατηρήσεων ποὺ ἐπιχειροῦμε, πιστοποιεῖ, ἀρνητικὰ αὐτὴ τὴ φορά, τὸ πεθερὸς τοῦ συγγρ. γιὰ ἀκριβολογία καὶ τὸν μεγάλο βαθμὸ τῆς ἐπιτυχίας του. Στὴ σκηνοθετικὴ ὁδηγία τῆς σ. 291 μᾶς ξένισε ἡ φράση: «προχωροῦν πρὸς τὸν ὀμφαλόν» συνηθίσαμε νὰ λέμε: «... πρὸς τὴ θυμέλη». Στὰ σχ. τῶν στ. 11, 1111, 1297 καὶ 1547 σημειώνεται γιὰ τὸν *Μονότροπο* τοῦ Φρυνίχου ὅτι εἶναι αὐτὸ ἔργο ποὺ οἱ κριτὲς προτίμησαν ἀπὸ τοὺς *Ὀρνίθους*. Καὶ ὁμοίως ἡ «ἰδιδασκαλία» τῶν *Ὀρνίθων*, ὅπως μᾶς τὴ διέσωσε ἡ *Ἰπόθεση I* (βλ. σ. 20-21) ἀναφέρει: «... ἦν δευτέρως τοῖς *Ὀρνίθους* πρῶτος *Ἀμειψίας Κωμωστῆς*, τρίτος *Φρυνίχου Μονοτόπου*. Μήπως ἡ παρεξήγηση προήλθε ἀπὸ συμφορμὸ τῆς γνώμης τοῦ Bergk ὅτι ὁ Φρυνίχος δανείστηκε τὸ ὄνομα τοῦ *Ἀμειψίας* γιὰ νὰ παρουσιάσῃ τοὺς *Κωμωστῆς* μὲ τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει ἡ *Ἰπόθεση*; Στὸ σχ. τοῦ στ. 788 ἐπαναλαμβάνεται ἡ προσπάθεια νὰ κρατηθῇ καὶ νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ γρ. *τραγωδῶν* ἀλλὰ ἡ P. Chiron - Bistagne (*Un calembour méconnu d'Aristophane*, *REG*, 86, 1973, 285-291) ὑποστηρίζει πειστικὰ τὴν ὁρθότητα τῆς διόρθωσης τῶν παλαιότερων φιλολόγων: *τραγωδῶν*, ἐλέγχοντας ἀστήρικτη τὴ θεωρία γιὰ τὴν ἀλλαγὴ ποὺ δῆθεν σημειώθηκε στὸ χρόνον τῶν δραματικῶν παραστάσεων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν *Ὀρνίθων*.

Ἀνάλογο σκοπὸ ἐξυπηρετοῦν καὶ τὰ παράλληλα χωρία ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γραμματεία ποὺ ἐπιστράτευσε ὁ συγγρ. γιὰ νὰ φωτίσῃ τὸ νόημα πολλῶν στίχων, νὰ δείξῃ τὴν κανονικότητα μιᾶς σύνταξης ποὺ μᾶς φαίνεται ἀνώμαλη, νὰ ὀρίσῃ ἀκριβέστερα τὴ σημασία μιᾶς λέξης ἢ νὰ δείξῃ ὅτι ὀρισμένες ἰδέες ἢ ἐκφράσεις ἀποτελοῦσαν κατὰ κάποιον τρόπο κοινούς τόπους ἢ ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης τις δανείστηκε ἀπὸ προγενέστερους συγγραφεῖς. Ἡ πολὺχρονη θητεία τοῦ συγγρ. στὸν ἀρχαῖο λόγο τοῦ ἔδωσε τὴν ἀνεση νὰ παραθέσῃ πλῆθος ἀπὸ χωρία ποὺ καίρια ἐξυπηρετοῦν τὸ κείμενο ποὺ ἐρμηνεύεται: ἡ ἀκριβεία τῶν παραπομπῶν εἶναι σχεδὸν ἀπόλυτη.

Στοὺς στ. 699, 1228 καὶ 1661 θὰ ἦταν εὐκολὴ ἡ παραπομπὴ σὲ παράλληλα χωρία οἰκειότερα στὸν μέσο ἀναγνώστη (ἀντιστοιχᾶ: *Πρωταγόρας* 320d καὶ *Ἀντιγόνη* 63 καὶ 174). Στὸ σχ. στ. 721 θὰ εἶχε θέση ἡ παραπομπὴ στὴς *Ἐκκλησιαζούσους* 792. Το παπυρικὸ ἀπόσπ. ποὺ παρατίθεται στὸ σχ. 1538 κάπως βιαστικὰ ἀποδόθηκε χωρὶς ἐπιφύλαξη στὸν Ἀριστοφάνη· οἱ μελετητὲς του διατηροῦν ἀρκετὲς ἐπιφυλάξεις (βλ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ R. Merkelbach ποὺ ἀναφέρει ὁ συγγρ., καὶ Th. Gelzer, *Zur Versreihe des «Heros» aus der alten Komödie*, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 4, 1969, 123-139).

Ἀκολουθεῖ ἡ κατηγορία τῶν σχολίων ποὺ ἀφιερώνονται στὴν ἀνίχνευση

τῶν ὑφολογικῶν ἐκείνων στοιχείων, τὰ ὅποια ἀποτελοῦν ὅ,τι πιὸ προσωπικὸ χαρακτηρίζει τὸν ποιητὴ, τὸν ἀγῶνα του νὰ ἐκφράσῃ καλλιτεχνικὰ τὸν κόσμον του. "Ὅπως εἶναι φυσικὸ, στὴν περιοχὴ αὐτὴ βρίσκουμε καὶ παρατηρήσεις ποὺ ἔχουν νὰ κάνουν μὲ τὸν «ἐξωτερικὸ» καλλωπισμὸ τοῦ ἔργου, ἀλλὰ μᾶς σταματοῦν ἐκεῖνες ποὺ προχωροῦν βαθύτερα. Μόνιμη ἐγνοια τοῦ συγγρ. εἶναι ἡ ἐπισήμανση καὶ ἡ κατάδειξη τῆς δομῆς, ὅχι μόνον τῆς κωμωδίας στὸ σύνολό της (βλ. Ἐπιλεγόμενα, σ. 298-302), ἀλλὰ καὶ τῶν «κατὰ ποσὸν» μερῶν της, ὅπως καὶ τῶν ἐπιμέρους ὑποδιαιρέσεων, καθὼς καὶ τῶν ἀντιστοιχιῶν ποὺ διαπιστώνονται ἀνάμεσα στὰ ὀργανικὰ μέρη τῆς κωμωδίας, εἴτε ἀναφερόμαστε στὸ περιεχόμενον (π.χ. στ. 327-331) εἴτε στὴ μορφή (565-569).

Ἡ μελέτη προχωρεῖ στὴν ἀνεύρεση τοῦ λόγου ποὺ ὀδήγησε κάθε φορὰ τὸν ποιητὴ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ συγκεκριμένη λέξη, στὴν προσπάθειά του νὰ διαφοροποιήσῃ τὸ ὕφος του, ὥστε νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ ποικίλες ἀνάγκες τῆς κωμωδίας, ὅπως καὶ στὸ κωμικὸ ἀποτέλεσμα ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὴν ἀντιπαράθεση ἐκφράσεων ποὺ ἀνήκουν σὲ διαμετρικὰ ἀντίθετα στρώματα ὕφους. Παρακολουθοῦμε τὴ μελέτη τῆς στυλιστικῆς ἀξίας τῶν παραγωγικῶν καταλήξεων. τῶν διαφόρων σχημάτων (σημειώνουμε τὴν ἰδιαίτερη προσοχὴ μὲ τὴν ὁποῖα παρακολουθοῦνται ἡ «ἐπιτάχυνση» ἢ ἡ «μείωση» τοῦ ρυθμοῦ), ὅπως π.χ. τῶν κάθε εἴδους χιασμῶν. Ἄλλη τόση φροντίδα ἀφιερῶθηκε στὴ μελέτη τῶν ἐκφραστικῶν ἀποτελεσμάτων ποὺ ἐπιδίωξε νὰ ἐπιτύχῃ ὁ Ἄριστοφάνης μὲ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν δυνατοτήτων ποὺ δίνει στὸν ποιητὴ ἡ ἡχητικὴ σύσταση τῆς φράσης, τὰ κάθε εἴδους παιχνίδια μὲ τοὺς ἤχους, ὅπως καὶ στὴ μελέτη τῶν λογοπαιγνίων, τῶν «δισήμων» καὶ τῶν «παρὰ προσδοκίαν». Γνωρίζοντας ἐξἄλλου ὁ Κακρυδῆς πόσο σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία τῆς παρωδίας (καὶ ἰδιαίτερα τῆς παρατραγωδίας) στὴν κωμωδία, τὴν μελέτησε ἐξαντλητικὰ καὶ παρουσίασε τεκμηριωμένα τις πάρα πολλές περιπτώσεις παρωδήσεως ποὺ συναντοῦμε στους Ὀριθες, ἀρχίζοντας ἀπὸ παρωδίες ὀλοκλήρων σκηνῶν (π.χ. στ. 863-888), συνεχίζοντας μὲ παρωδήσεις τοῦ ὕφους ποὺ χαρακτηρίζει συγκεκριμένα ποιητικὰ εἶδη, παρωδίες γνωστῶν στίχων καὶ φτάνοντας σὲ μετρικὲς παρωδίες, πὺ ἡ διαπίστωσή τους ἀπαιτεῖ εἰδικότερα ἐφόδια.

Θὰ προσέξουμε ἰδιαίτερα τις παρατηρήσεις τοῦ συγγρ. ποὺ ἀναφέρονται σὲ δύο ἐπιμέρους κατηγορίες: α) Πρόκειται γιὰ τις παρατηρήσεις τις σχετικὲς μὲ τὰ ἐκφραστικὰ ἀποτελέσματα ποὺ μόνον ἡ μελέτη τῆς μετρικῆς σύστασης τῶν στίχων ἵποκαλύπτει. Χρῆστοῦμε στὴν αἰσθαντικὴτητα τοῦ Κακρυδῆ παρατηρήσεις ἵπου καὶ γενικὰ ὑπογραμμίζεται ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ποιότητα τῶν συμπερασμάτων στὰ ὅποια φτάνουμε μὲ τὴν ταυτόχρονη μελέτη μετρικῆς μορφῆς - περιεχομένου, ἀλλὰ καὶ παρακολουθοῦνται καὶ μερικότερα φαινόμενα, ὅπως ἡ ρύθμιση (μὲ ὄργανο τὴ σύσταση τῶν μετρικῶν ποδῶν) τῆς κίνησης (γρήγορης ἢ ἄλλου εἴδους), οἱ συναισθηματικὲς καταστάσεις ποὺ ἐκφράζει τὸ κάθε εἶδος στίχων, ἡ διαφοροποίησις τοῦ ὕφους ποὺ ἐξυπηρετεῖται ἀπὸ μιὰ ὀρισμένη μετρικὴ μορφή (π.χ. στίς περιπτώσεις ποὺ ἐπιδεικνύεται μεγαλοστομία). β) Τὸ ἴδιο ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὸν συγγρ. καὶ γιὰ τοὺς «καταλόγους» ἀπ' ὅσο ξέρουμε, σὲ καμιά ἄλλη ἐρμηνευτικὴ ἐκδοσὴ κωμωδίας δὲν ἀφιερῶθηκε τόσος χῶρος καὶ δὲν μελετήθηκαν σὲ τόσο βάθος οἱ συσσωρεύσεις τῶν λέξεων. Ἐδῶ ἐπισημαίνονται μὲ προσοχὴ, μελετιέται τὸ περιεχόμενον, ἡ δομὴ, ἡ αἰσθητικὴ τους ἀξία. Μὲ ὑπομονὴ ἐρευνηθήκε ἡ καλλιτεχνικὴ ἐπεξερ-

γασία στην οποία τις υπέβαλε ο Ἀριστοφάνης, για να «αυξήση» το αισθητικό και κωμικό αποτέλεσμα που αποζητούσε απ' αυτές. Ἔτσι βλέπουμε πόσο το *crescendo*, ή «μείωση», το ασύνδετο σχήμα, ή επανάληψη, τα διάφορα ήχρικά παιχνίδια πλουτίζουν έναν «κατάλογο», πόσο ή συσσώρευση συνθέτων λέξεων δημιουργεί έντυπωση «όγκου». Ἐξαιρετικό παράδειγμα διεισδυτικής ικανότητας και ευαίσθητης μελέτης «καταλόγου» βρίσκουμε στους στ. 1539-1541.

Ἡ γενναιότερη όμως προσφορά του Κακριδῆ είναι οί πολυάριθμες περιπτώσεις όπου προσφεύγει στην περιοχή του λαϊκού πολιτισμού, και ιδιαίτερα στις ἐκδηλώσεις του νεοελληνικού λαϊκού πολιτισμού. Ἔτσι διαπιστώνονται κοινοί τόποι (εἴτε ἔχουμε να κάνουμε με μοτίβα εἴτε με ἐκφραστικούς τρόπους), ρίχνεται φῶς σέ χωρία που ἄλλιως μένουν δυσερμήνευτα ἢ δὲν μπορούμε να τὰ χαροῦμε σὸ μέτρο τῆς ὁμορφιάς τους. Ὅρθά διαισθάνθηκε ὁ Κακριδῆς ὅτι ἡ περιοχή που εὐνοεῖ τὸν νεοέλληνα φιλόλογο, ὥστε καὶ αὐτὸς να συμβάλῃ οὐσιαστικά στην ἐρμηνεία τῆς ἀρχαίας κωμωδίας, εἶναι ἡ ἀξιοποίηση τῶν δεδομένων που τοῦ προσφέρει ἡ μελέτη τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ του. Ἔτσι συνεχίζει μιὰ γόνιμη παράδοση που ἄρχισε με τὸν Εὐστάθιο Θεσσαλονίκης καὶ πέρασε ἀπὸ τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ.

Στις παρατηρήσεις, όπου ὁ συγγρ. χρησιμοποιεῖ δεδομένα που χαρακτηρίζουν γενικότερα κάθε λαϊκὸ πολιτισμὸ, ἐπισημαίνονται οἱ ἀντιλήψεις για τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, οἱ προλήψεις, λαϊκὲς διηγήσεις, κωμικοὶ τύποι, ἀλλὰ καὶ συντάξεις καὶ ὑφολογικὰ στοιχεῖα που χαρακτηρίζουν τὴν λαϊκὴ, σὲ ἀντίθεση με τὴν προσωπικὴ, δημιουργία. Πολὺ πὺρ γόνιμη εἶναι ὅμως ἡ ἐκμετάλλευση τῶν στοιχείων που χαρακτηρίζουν εἰδικότερα τὸν νεοελληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ: ἐδῶ ὁ συγγρ. ἐπιστράτευσε καθετὶ που μπορεῖ να τοῦ σταθῇ χρῆσιμο (καταφεύγει ἀκόμη καὶ στην εἰδησιογραφία τῶν ἐφημερίδων), για να διαπιστώσῃ παραλληλισμοὺς ἀνάμεσα στὴ σύγχρονη ζωὴ καὶ στὸν κόσμον τοῦ Ἀριστοφάνη σὲ κάθε ἐπιμέρους τομέα: ἔθιμα, ἕνα σωρὸ ἀντικείμενα, πράξεις καὶ χαρακτῆρες που συναντοῦμε καὶ στην ἀρχαία κωμωδία καὶ στὴ ζωὴ τοῦ λαοῦ μας (ἀπὸ τὶς μαριδες τοῦ Φαλήρου καὶ τὶς ὀδηγίες τοῦ Τσελεμεντέ ὡς τὰ ἀτυχήματα τῶν οἰκοδόμων καὶ τὸν Κουταλιανό): χρήσιμες εἶναι καὶ οἱ συχνὲς ἀναφορὲς στὴ σύγχρονη θεατρικὴ πραγματικότητα (παραστάσεις τοῦ Κ. Κούν καὶ ιδιαίτερα τὸ θέατρο τοῦ Καραγκιόζη).

Ἐδῶ ἴσως ἔπρεπε να διαπιστωθῇ κι ἄλλο ἕνα κοινὸ κωμικὸ στοιχεῖο ἀνάμεσα στην ἀρχαία κωμωδία καὶ τὸν Καραγκιόζη: σὸ στ. 464 (ΕΥ. Δειπνήσειν μέλλομεν;) καὶ στὴ σκηνὴ 1579-1609 σημειώνεται ἡ ἴδια βιασύνῃ να ἀφήσουμε καθετὶ ἄλλο, ἔσω καὶ σοβαρό, κατὰ μέρος, για να φᾶμε χωρὶς ἀναβολή, που πολὺ συχνὰ ἐκφράζει ὁ Καραγκιόζης προτοῦ ἀναλάβῃ να κἀνῃ ὅτιδῆποτε.

Παρουσιάζονται ἀκόμη ἐντυπωσιακὲς ὁμοιότητες μοτίβων καὶ στίχων τοῦ δημοτικῶ τραγουδιοῦ, ἀλλὰ καὶ ἄλλων λαϊκῶν κειμένων, ὅπως καὶ κειμένων τῆς προσωπικῆς νεοελληνικῆς ποιητικῆς παραγωγῆς (ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο ὡς τὸν Ἐγγονόπουλο) με στίχους τῆς κωμωδίας τοῦ Ἀριστοφάνη.

Μεγάλο μέρος τῶν σχολίων που ἀνήκουν στην κατηγορία αὐτὴ ἀφιερώνεται στὴ διαπίστωση κοινῶν ἐκφραστικῶν τρόπων, συντάξεων, καλαμπουριῶν, παροιμιῶν καὶ παροιμιαικῶν ἐκφράσεων, ἀλλὰ προπάντων λέξεων: ἔχουμε πολὺ-

τιμες πληροφορίες για την επιβίωση σπάνιων σημασιῶν ὀρισμένων λέξεων, με τις ὁποῖες ὁ Κακριδῆς πλουτίζει τὸ τόσο ἐνδιαφέρον αὐτὸ κεφάλαιο, τις προδρομικὲς προσπάθειες τοῦ ὁποῖου ἀναφέρει ὁ Ν. Ἀνδριώτης στὴ μελέτη του Ἐπιτοχία ἐκφραστικὰ μέσα τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας ἐλληνικῆς, Ἐλληνικά 15 (1957) 3-4.

Στὰ Ἐπιλεγόμενα καταχωρίζονται τὰ γενικὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα ὀδηγεῖ ἡ ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια ποὺ προηγήθηκε, καὶ ὑπογραμμίζεται ἡ καλλιτεχνικὴ ἀξία τοῦ ἔργου. Ὁ Κακριδῆς, ξεκινώντας ἀπὸ μαρτυρίες ποὺ πηγάζουν ἀπὸ στ. τῆς *Εἰρήνης*, ἀνάγει τὴ σύλληψη τῶν Ὁρνίθων ἤδη στὰ 421· μᾶς ὀδηγεῖ νὰ προσέξουμε μιὰ βασικὴ ἰδιοτυπία τῆς κωμωδίας μας: τὴ «διπλὴ ἐκμετάλλευση παραδοσιακῶν σχημάτων καὶ θεμάτων», καὶ καταδεικνύει πῶς λειτουργεῖ αὐτὴ στὶς ἐπιμέρους περιπτώσεις, πῶς ὀργανώνεται ἡ δυαδικὴ δομὴ καὶ πῶς τὰ μέρη δένονται ὀργανικὰ μέσα στὸ σύνολο τοῦ ἔργου. Δεύτερο στοιχεῖο ποὺ ὑπογραμμίζεται εἶναι ἡ «ἐπιτάχυνση», ποὺ ἀποδεικνύεται κεντρικὸ μορφολογικὸ θέμα στὴ διαμόρφωση τῆς κωμωδίας». Κατόπιν ὁ συγγρ. προσπαθεῖ ν' ἀποδείξει ὅτι, τόσο σὰν ἔμπνευση ὅσο καὶ σὰν περιεχόμενο, οἱ Ὁρνίθες εἶναι ἡ πιὸ πλούσια κωμωδία τοῦ Ἀριστοφάνη καὶ «κατέχει στὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ μιὰ τελειῶς ἰδιότυπη θέση». Βρίσκει ὅτι οἱ Ὁρνίθες δὲν σκοπεύουν ἓνα, ἀλλὰ σχεδὸν ὅλους τοὺς στόχους ποὺ σκόπευσε ἡ σάτιρα τοῦ κωμικοῦ ποιητῆ· ἡ συσσώρευση ὅμως αὐτῆ τῶν στόχων δὲν ἀποτελεσε τὸ κίνητρο τῆς κωμωδίας, ἀλλὰ ἀπλᾶ τὸ πλαίσιο τοῦ κεντρικοῦ καμβᾶ τῆς, ποὺ εἶναι ἡ παραμυθικὴ πλοκὴ τῆς, ἓνα μοτίβο τόσο χαρακτηριστικὸ τῆς λαϊκῆς δημιουργίας· καί, φτάνοντας ἐδῶ, παραθέτει καὶ τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα λαϊκῆς δημιουργίας ποὺ συναντήσαμε στὸς Ὁρνίθες· στοιχεῖα ποὺ δὲν μεταφέρθηκαν ἀναφομοίωτα μέσα στὴν κωμωδία, ἀλλὰ ποὺ ὁ κωμικὸς τὰ ὑπόταξε στὸς κανόνες τῆς προσωπικῆς του δημιουργίας.

Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀκολουθεῖ μαρτυρεῖ τὴν πλατιά κατατόπιση τοῦ συγγρ. ὅχι μόνο σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς Ὁρνίθες ἀλλὰ στὸ σύνολο τοῦ ἀριστοφανικοῦ ἔργου καὶ γενικότερα στὴν ἀρχαία ἀττικὴ κωμωδία. Τὸ κύριο σῶμα ἀποτελεῖ ἡ «Γενικὴ Βιβλιογραφία», ποὺ συμπληρώνεται με τρία «Παραρτήματα». Οἱ μελέτες συνοδεύονται ἀπὸ σύμβολα (τὴ σημασία τῶν ὁποίων βρῖσκουμε στὴ σ. 303) ποὺ εἰδοποιοῦν τὸν ἀναγνώστη γιὰ τὸν κύκλο στὸν ὁποῖο ἀνήκει καθεμιά καὶ γιὰ τὸ περιεχόμενό τῆς. Πλούσια, ἐνημερωμένη, ἡ βιβλιογραφία αὐτὴ εἶναι μιὰ προσφορά ὅχι μόνο σὲ ὅσους γιὰ πρώτη φορὰ προσεγγίζουν τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοφάνη, ἀλλὰ καὶ σὲ ὅσους ἰδιαίτερα ἀσχολοῦνται με αὐτό. Πληγώνεται βέβαια ὁ Ἑλληνας ἀναγνώστης ὅταν διαπιστῶνῃ ὅτι ἀπὸ τὶς 450 περίπου μελέτες ποὺ παρατίθενται μόνο 31 εἶναι γραμμένες ἀπὸ Ἑλληνας¹ καὶ ἀπὸ αὐτὲς οἱ 12 εἶναι σὲ ξένη γλῶσσα, 4 εἶναι γενικότερα λεξικά — μένουν 15 ποὺ ὁ Ἑλληνας μπορεῖ νὰ διαβάσῃ στὴ γλῶσσα του!

Τὰ Παραρτήματα ποὺ ἀκολουθοῦν δίνουν τὶς Ἐκδόσεις (τὸ Α'),

1. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ 5 εἶναι τοῦ κ. Φ. Κακριδῆ· γιὰ τὴν πρώτη χρονολογικὰ (Phrynichisches in den Vögeln des Aristophanes, *Wiener Studien* NF 4, 1970, 39-51) δημιουργεῖται κάποια σύγχυση στὴν *Année Philologique* 41, 1970, 25 καὶ 80), καθὼς ὁ τρόπος κατ'ἐπιμέλειαν ὀδηγεῖ μᾶλλον στὴν ἀπόδοσή τῆς στὸν Ι. Θ. Κακριδῆ.

τις Μεταφράσεις, διασκευές κ.τ.δ. (τὸ Β΄) καὶ Πηγές Βιβλιογραφίας (τὸ Γ΄). Στὴν ὑποδιαίρεση 2 τοῦ Α΄ σημειώνουμε τὴν παράλειψη τῆς μελέτης τοῦ G. Zunz, *Die Aristophanes - Scholien der Papyri, Byzantion* 13 (1938) 631-690, καὶ 14 (1939) 545-614, πού εἶναι ἐνδιαφέρουσα σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ θεωρία τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ Corpus τῶν ἀρχαίων σχολίων τοῦ J. White (βλ. "Ὀρνιθες, σελ. 7), ὅπως καὶ τοῦ S. Kurz, *Die neuen Fragmente der attischen alten Komödie*, Diss. Tübingen, 1937. "Ὅσο γιὰ τὸ Παράρτημα Β΄, συμφωνοῦμε μὲ τὴν αὐστηρὴ κριτικὴ γιὰ τὴ μετριότητα τῆς ἐργασίας τοῦ M. Γαρίδη (πού μετέφρασε ρωσικὲς μελέτες γιὰ τὸν Ἀριστοφάνη, βλ. σ. 303), δὲν βλέπουμε ὁμως τὸ λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἐγίνε ἐκμετάλλευση τῶν πληροφοριῶν πού μᾶς δίνει ἡ μελέτη τοῦ I. M. Ναχώφ (πού περιέχεται στὸ βιβλίον τοῦ Γαρίδη) γιὰ τὶς μεταφράσεις, παραστάσεις κτλ. τοῦ Ἀριστοφάνη στὴ χώρα αὐτή.

Οἱ Ἀβλεψίες καὶ τὰ Συμπληρώματα πού ἀκολουθοῦν ἀποτελοῦν ἄλλη μιὰ μαρτυρία τῆς μέριμνας γιὰ ἀκριβολογία, πληρότητα καὶ ἐνημέρωση πού χαρακτηρίζουν ὅλο τὸ βιβλίον. Τὸ Εὐρετήριο, μὲ τὸ ὁποῖο κλείνει τὸ βιβλίον, θὰ βοηθήσῃ πολὺ ὅσους καταφύγουν σ' αὐτό: ἡ εὐστοχὴ ἐπιλογή τῶν λημμάτων, ἡ ὑπαγωγή τῶν μερικότερων σὲ γενικότερα λήμματα, ἡ χρησιμοποίηση διαφορετικῶν τυπογραφικῶν στοιχείων γιὰ κάθε εἰδικὴ κατηγορία καὶ ἡ ἀκρίβεια τῶν παραπομπῶν τὸ καθιστοῦν ἰδιαίτερα εὐχρηστο. Θὰ εὐχόμεσταν ὁμως νὰ εἶχε συνέχεια ἡ προσπάθεια μὲ Πίνακα χωρίων (ἂν ὄχι ὅλων, τουλάχιστον ἐκείνων πού κατὰ διάφορους τρόπους συζητήθηκαν ἢ σχολιάστηκαν μέσα στὸ βιβλίον).

Ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν καταφαίνεται ὅτι ὁ Φ. Κακριδῆς προσφέρει στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ πού δὲν ξέκοψε ἀπὸ τὴν κλασικὴ μας παράδοση ἕνα πλούσιο σὲ περιεχόμενον καὶ πολὺ χρήσιμο βιβλίον, πού ὄχι μόνον βοηθᾷ στὴν κατανόηση τοῦ ἀριστουργήματος τοῦ Ἀριστοφάνη, ἀλλὰ καὶ κατατοπίζει σὲ ποικίλα προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ ἀρχαία ἀττικὴ κωμῶδια καὶ ἀκόμη μπορεῖ νὰ δώσῃ μιὰ ὠθησὴ γιὰ τὴν προαγωγή τῶν ἀριστοφανικῶν μελετῶν στὸν τόπο μας. Οἱ ἐπιφυλάξεις πού διατυπώσαμε προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὴν πλησμονὴ τῆς προσφορᾶς καὶ ἀπὸ τὴν διάταξιν τῆς ὕλης: θὰ προτιμούσαμε, σὲ ὀρισμένα του σημεῖα, νὰ ἐλάφρυνε τὸ βιβλίον ἀπὸ τὸ φόρτον τῶν ἐπιμέρους πληροφοριῶν (ἰδιαίτερα τῶν γραμματικῶν - συντακτικῶν) καὶ ἀκόμη, ὀρισμένες κατηγορίες σχολίων (κριτικὴ κειμένου - διαίρεση τῆς κωμῶδιας - μετρικὸς ὑπομνηματισμὸς) νὰ καταχωρίζονταν σὲ ξεχωριστὰ παραρτήματα. Εὐκόλα βέβαια ἀναγνωρίζουμε τὴν κοινὴ προέλευσιν αὐτῶν τῶν μειονεκτημάτων: ἀπὸ τὴν μιὰ ἦταν ἡ ἐπιθυμία τοῦ συγγρ. νὰ προσφέρῃ ὅσο μποροῦσε περισσότερα καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ γεγονός ὅτι τὸ βιβλίον αὐτὸ ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ἐδρα, ὅπου διαγράφηκε ἡ δομὴ του καὶ ὅπου προτεραιότητα εἶχε ἡ ὑπεύθυνα ἀπάντησις στὰ ἀπορήματα τῶν φοιτητῶν.

Ἡ «Ἐκδοτικὴ» ἔδωσε μὲ τοὺς "Ὀρνιθες" ἕνα ἀκόμη δεῦγμα τῆς ὑψηλῆς στάθμης τῆς ἐργασίας τῆς ἢ πρόσφορη τυπογραφικὴ λύσις πού ἔδωσε στὶς τεχνικὲς δυσκολίες πού παρουσιάζει ἡ ἐκτύπωση μιᾶς τόσο ἀπαιτητικῆς ἐργασίας συμβάλλει στὴν ἀξιοποίηση τοῦ μόχθου τοῦ συγγραφέα.

Μένει λοιπὸν νὰ εὐχηθοῦμε ἡ γενναία αὐτὴ προσφορὰ τοῦ Κακριδῆ νὰ βρῇ τὴν ἀνταπόκρισιν πού τῆς ἀξίζει ἀπὸ τὸ καλλιεργημένον θεατρικὸν καὶ ἀναγνωστικὸν κοινὸν καὶ νὰ σταθῇ ἀφορμὴ γιὰ νὰ πυκνώσουν οἱ ἀνάλογες ἐκδόσεις τῶν ἀριστουργημάτων — τουλάχιστον — τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας.

Π.Α. ΣΙΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ρητορικαὶ λέξεις, Editio princeps by *Mark N. Naoumides*. Ἐν Ἀθήναις 1975 («Ἀθηνᾶ» Σύγγραμμα περιοδικὸν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπισημονικῆς Ἑταιρείας. Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων 20). 8ο, pp. 93+4 plates.

Professor Naoumides is preparing an edition of the fifth century lexicon of St. Cyril, which has not yet been edited. The study of the manuscript tradition of this lexicon led him; to the study of the minor lexica that accompany it in most of the manuscripts. A first fruit of these studies which occupied the editor over a period of some years is the present short volume in which 332 *ῥητορικαὶ λέξεις* are edited for the first time.

The editor's task has been executed with thorough knowledge of all relevant facts. His introduction fills 44 pages where the manuscripts—twelve in number—in which these *λέξεις* occur are enumerated and summarily described with what seems to be a nearly complete bibliography. Most of these manuscripts originate in S. Italy and were written between late 10th and early 12th century. Only three manuscripts, of which two were written away from S. Italy, are later than the 12th century. Next the relationship of the manuscripts is dealt with and *Z* (= codex *Matritensis*)—besides being the oldest and most complete—is found to be by far the best manuscript for the restoration of the text. The next best manuscript is *U* (= codex *Urbinas gr. 157*) while the remaining manuscripts fall into three distinct groups. The first and oldest of these groups consists of *R* and *S* whose exemplar was a contemporary to *Z* and was in S. Italy. The second group consists of *BCFGH*, all—including *G* which was not collated—descendants of a manuscript which was written in S. Italy in 1100 and is designated in the apparatus criticus with the sign *a*. The third group consists of three manuscripts all of them recent but descending from a common source which is designated with the sign *b*.

The section which follows is entitled «Early History» and in it a number of common errors which must have come from the archetype and certain other peculiarities which shed some light on the history of the text are discussed. The archetype is thought to have been written in the minuscule on the observation that some of the errors presuppose a misunderstanding of the script of a manuscript written in early minuscule. Further, since all manuscripts (except *Z*) which transmit the *λέξεις* belong to the *ϐ*-recension of St. Cyril's lexicon the editor stipulates that «these lexica formed part of a corpus of minor lexica attached to the *ϐ*-recension of the *Lexicon Cyrilli* from its inception and that therefore their archetype was identical with the archetype of that recension» (p. 26). The dating of *ϐ*-recension itself as well as errors of the first letter of the lemma lead to the 9th century. But since there are obvious scribal errors which are a faulty reading of majuscule script and since the fact is that the *λέξεις* are a conflation of two distinct parts, namely we have a remnant of a rhetorical lexicon with nearly

exclusively Demosthenic glosses in the first part and fragmentary *scholia minora* from Aristophanes and Pindar in the second part, the editor is inclined to think that the *milieu* most probable for the preservation of such crumbs of scholastic activity would be that of the 9th century.

Next the λέξεις and the scholia to Aristophanes and Pindar are examined but first the editor sums up his findings: «The evidence supplied by the study of the transmission of the text points to the period for its composition earlier than the ninth century, i.e. earlier than the period of the introduction of the minuscule and the revival of learning. This evidence is plainly supported by the study of the λέξεις themselves». The main feature of the glosses is brevity and there is no doubt that they were used by people reading their school authors. These short scholia being not a lexicon are restricted for the most part to the one meaning of the word in a given passage, though not all explanations fit the meaning required by the passage. There are mistakes resulting from the conflation of two different entries, from misunderstanding of the gender or the case of the lemma or confusion of the noun for an adjective and from mistranslation of a perfect tense with an aorist or present. The selection of these scholia is believed to be fortuitous or arbitrary but with the exclusion of obscene material.

The relation of our scholia to the *scholia vetera* is instructive. Half of the lemmata taken from Aristophanes have no parallels in the old scholia while these 102 glosses are mostly trivial with parallels in the «Tzetzes scholia, the Thomano-Triclinian, the scholia anonyma recentiora, as well as in the scholia absent from the Venetus (*V*) and the Ravennas (*R*)... The parallels to the remaining 101 glosses in the old scholia are found in either or both branches of our tradition, i.e. the one represented by the Ravenna MS. of Aristophanes and the Suda Lexicon as well as the one composed of the MSS ΥΓΕΘ and the Aldina» (p. 36). Thus the independence of these minor scholia from the old scholia is claimed and follows the final attempt to their dating. Now given that during the iconoclastic controversy such an activity is unlikely the 7th century should be the *terminus ante quem* for the composition of these scholia: «I would place the probable date of the composition in the period between the 5th and 7th c.» (p. 40).

In the last introductory section the λέξεις are examined from the point of criticism of the text of the authors concerned since most of the glosses are taken from manuscripts which antedate the extant manuscripts. Besides discrepancies with the *textus receptus* owing to mechanical errors of transmission, restoration of edited vowel (*scriptio plena*), change of tense, mood, case, or number of a word, simplification etc., a comparison with the *textus receptus* shows — on this point the editor is very explicit — the superiority of the readings in our lemmata. However, the relationship of the text of these glosses to the text of the mediaeval manuscripts being obvious does not need any proof; as to

their superiority against the *textus receptus* συβριάζειν and ὀψοφάγω - Ἄρπυϊα contain the only shade of proof but they too are far from clear; συβριάζειν though dubious (see also J. Taillardat, *Les images d'Aristophane*, § 549) is a better case since the discussion of ὀψοφάγω - Ἄρπυϊα is weakened by the fact that the next line which refers to the same persons — γρασοσόβαι μιαιοί, τραγομάσχαλοι ἰχθυολῦμαι — is not brought into the picture. The case of gloss 186 (= Ar. Pax. 536) goes even against the editor's argument. Ἄντιβολῶ (gloss 8) at best shows that besides δέομαι ... καὶ ἰκετεύω other manuscripts may have had the more complete formula of δέομαι καὶ ἰκετεύω καὶ ἀντιβολῶ. For gloss 127 there exists another explanation: a scholion at P. Ol. 1.1d runs, διὰ δὲ λόγος ἔστιν ὁ ἐν πλούτῳ χρυσός and the meaningless ἦ ὁ πλοῦτος may be explained as a reminiscence of the previous comment. The evidence for κρατύνει (gloss 249) whether variant or error is again slender. The idea of superiority on the part of the glosses' text set apart one may perhaps accept the editor's final framing, namely that «this is a school lexicon that originated from a school text of these authors (especially of Aristophanes and Pindar) supplied with some marginal scholia... They (= the lost copies of the text) contained some variant readings in the margin or between the lines, some good readings and some errors» (p. 48).

In the Introduction besides the previous remarks very few cases for disagreement or complaint for obscurity were noticed. Thus p. 17-18 n. 5: «... Note also that change of the final *alpha* to the plural *-α* is palaeographically much easier than the reverse» though it holds generally it should not be forgotten that it applies only in the case of minuscule script. The note on p. 19 that perhaps the change of *χρήσιμος* into *χρήσιμον*, is an instance of confusion of the compedium *ο* for *ος* «which was used, it seems, in S. Italy also for *-ον*» needs proof as it is understood that it is not common knowledge that *ο* = *ος* was used in S. Italy for *-ον*. P. 21 n. 5 the confusion between *ἀπὸ* and *κατὰ*, and on p. 22 the «confusion of the tachygraphic sign for *ἀπὸ* with that of *κατὰ*» is doubtful. To the best of the present writer's view neither the usual script nor in tachygraphy could *ἀπὸ* and *κατὰ* be confused except by exceptionally *ἀμαθεῖς* scribes, see V. Gardthausen, *Griech. Palaeogr.* 2, 335. 336; N. Π. Χιονίδης, *Ἰταλοβυζαντινὴ Βραχνυγραφία* (Ἀθήναι 1975), p. 23. Again it is not at all clear to me «the superiority of the *λέξεις*» concerning *δωδεκαμήχανον* (gloss 298), p. 39 and an argument is needed on this point (see further J. Taillardat, *op. cit.*, § 734). That the reading *ἀμπισχῶν* cannot necessarily be a proof of the manuscripts' superiority is shown by the occurrence of *ἀμπισχῶν* in a recentior of the mediaeval tradition (p. 44). Concerning note 1, p. 48 I should have thought that a reference to P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris 1971, is indispensable.

The editor's policy in editing the *λέξεις* was to try «to remove all the errors that can be ascribed to the transmission of the text with some degree of certainty, while retaining those common to lexica and

scholia». Further the apparatus is «as comprehensive as is practical» and though it may be regarded as excessive it may be conceded that it was constructed with some economy. However, in the present writer's view it could be further shortened by leaving out some insignificant variants. Thus on the first page (= p. 59) I do not see the scope for printing 1 κάθε α 3 δεχόμενος 5 κατηγορήσα ἀκατηγόρησα L 7 ἱκετεύων J 10 ἀπεξελθεῖν R, ὑπεξ. FH etc. Otherwise there are few things for which one would expect something more on the editor's part.

As regards the identification of passages from which the lemmata were taken gloss 64 seems to have been taken from a source differing from those of all other lemmata, possibly from Eur. *I.T.* 1372 or *I.A.* 325; 332 comes from Dem. 14.19, whereas 331 probably comes from Dem. 13.4. The printed text is in general of a high standard and well thought out. Since, however, we deal with an *ed. pr.* a few suggestions may be tentatively recorded in case they prove useful: 6¹ καθεκτόν: φορητόν, lemma and explanation do not tally as the lemma explained seems to be ἀνεκτόν; 15 Perhaps Marcovitch' suggestion to read ἐπι-κ(αί)ρους for the lemma is strengthened by Σ ἐπικαιρότατος: ἐπιτήδειος; 29 (p. 61,4) better οἱ <δὲ> δικάζοντες than <καί> οἱ δικάζοντες; 31 εἰσέ-φρουν: εἰσεδέχοντο· ἐμφαντικῶς; also 37 πομπεία: φανερά ὕβρις· μεταφο-ρικῶς; 36 perhaps the phrase <εἰς τὰς πομπὰς> should follow τὰ προσ-φερόμενα; 46 in the second part of ὀλκός' explanation, namely μεταφο-ρικῶς οὖν καὶ τοῦ ὄφρεως τὸ μῆκος the last two words do not seem accurate as it is a snake's σύρμα or συρμή which is called ὀλκός or its body cl. Lucian's Schol. 247.8-9 Rabe ἀμελήσαντας τοῦ ὀλκοῦ: ἤγουν τοῦ σώμα-τος· λέγεται γὰρ ὀλκός καὶ τὸ σῶμα τοῦ ὄφρεως, ἀπὸ τοῦ ἔλκου, λέγεται ὀλκός καὶ <τὸ> ἀπὸ τούτου ἔχνος ἤγουν ἡ κοινῶς συρμή; 47 the second part of ὀλκάς' explanation, namely καὶ πλάτη (=oar) is a puzzle since no such meaning of the word is recorded², at 49 ἐν ὑπωμοσίᾳ: † ἐν μεσότῃ † the explanation seems to mean something 'in the middle', 'unfinished' (cf. m. Greek στῆ μέση = 'unfinished') but I know no other example of the phrase with such a meaning of μεσότης; 57 there is something wrong with the gloss' explanation, therefore † προσαχθέντα? 72 πώμαλα: οὐδὲ ὅλως <ἄ>κυρος ἢ λέξις?³ 75 παραστῆναι: παρασχέσθαι? 86 δε<δαι> δαλμένοι: πεποικιλμένοι as it seems; probably ε(ὐ)ρυτίμου: μεγαλοτίμου with the Scholia; 106 though lemma and explanation correspond the reading of Pindar's text seems unavoidable, namely ἀμφίπολ(ον): περιαναστρε-φόμεν(ον), see also p. 42; 107 lemma and explanation do not tally at

1. The number of gloss as printed is given.

2. The editor gives in the Addenda references where 'πλάτη = ὀλκάς' but what is needed is a reference where ὀλκάς = πλάτη. However, Hesych. κορμός: πλάτη... πλάτη δὲ εἶδος πλοίου· καὶ ἔδρα καὶ κώπη... may be an indirect indication that it has this particular meaning.

3. Cf. Σ. Δημ. XIX 357. πώμαλα] ὑφ' ἐν ἀναγνωστέον· λέγουσι δὲ Συρακοσίων εἶναι τὴν φωνὴν ἀντὶ τοῦ οὐδαμῶς, ἔμαθον δὲ αὐτὴν οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τῶν φυγάδων.

δέδορκε: ἔλαμπε, since the Scholia are unanimous in explaining δέδορκε: ὄραται, βλέπεται καὶ ὄραται, εἰς δεῖξιν πίπτει; 122 probably θεόρτω (cl. νέορτος, παλίνορτος, πέδορτος): θεῖκῶ; 160 εὐθύ: ἔναντι, ἀντικρύ, the explanation is unsuitable cf. Bk. Λέξ. ῥητ. 198.25 ἀντικρύ; 214 τοῖς θύρασιν: τοῖς ξένους I should have thought that the explanation stands for the form θύραθεν¹; 223 κορυθαίολα: † ἰσχυρότερα? 224 φρενοτέκτονος: γνωμοτύπου lemma and explanation do not seem to tally; 272 μοχθηροτάτους: δυστυχεστάτους with edd.? 273 διαδρασιπολίτας: φυγάδας the explanation is with Schol. Tzetz. *ad loc.* incorrect; 275 the explanation no doubt applies to σκαιὸν cf. Schol. Nub. 629 σκαιόν: μωρὸν (cf. gloss 320); 279 the lemma ἀνθρωπίνως looks like a vulgarization of the Scholiast's ἀνθρωπίως which in turn is an iotacism for ἀνθρωπίως to which leads the metre; 319 πάϊε: τύπτε {κοινώμενος}? 323 <δια>σκοπῶν: ἀθρῶν?

As regards the quoted testimonia or parallels a few additions culled at random may be recorded: 10 Cf. Schol. *ad loc.* (παρώξυντο εἰς τὴν κατηγορίαν); 11 add: Bk. Λέξ. ῥητ. 316.33; 14 Cf. Schol. *ad loc.* ἐξακούεσθαι τὸν χορὸν ἄδοντα οὐ συνεχώρει; 15 cf. Bk. λεξ. ῥητ. 244.7; 18 Cf. Schol. *ad loc.* (διαλύσαι); 31 add.: Schol. *ad loc.*; 40 Cf. Schol. *ad loc.* 47 - πλάτη. Cf. Schol. Tzetz. Ran. 1207 b πλάτη κόπη; 49 Cf. Schol. *ad loc.* ὑπομωσίᾳ ὑπερθέσει, σκήψει, προφάσει; 51 add: Schol. *ad loc.* Bk. Λέξ. ῥητ. 211.13; 62 Cf. Schol. *ad loc.* (συνηγορηκότες); 64 add: Pollux 5.100; 105 Cf. Schol. *ad loc.* (ἐπιθυμοῦντας); 108 Cf. Schol. *ad loc.* (ὕμνήσειν); 111 Cf. Bk. Λέξ. ῥητ. 203.12; 112 Cf. Schol. *ad loc.* (ὕμνήσωμεν); 122 Cf. Schol. *ad loc.* (θεοδωρήτω) et *ibid.* ὃν ὁ θεὸς ὀρνύει καὶ δίδωσιν; 126 add.: Schol. p. 85, 13 (μῆν); 128 add.: Schol. Tzetz. Ar. Plut. 271b (φενάκη δὲ ἡ ἀπάτη, ἀπὸ τῆς ἐπιθέτου καὶ ξένης κόμης et *ibid.* φενάκη κυρίως ἡ προσθετὴ καὶ ἐπιτηδευτὴ κόμη); 138 add.: Schol. Thom.-Tricl. *ad loc.*; 140 add.: Schol. Thom.-Tricl. *ad loc.* (ἐξ ἐπιπολῆς καίει); 143 add.: Schol. Thom.-Tricl. cf. Schol. anon. *recc. ad loc.*; 145 add.: Cf. Schol. Thom.-Tricl. *ad loc.* et Schol. *ad loc.*; 146 add.: Schol. Tzetz. *ad loc.* (πλάνος), Schol. anon. *recc. ad loc.*; 150 add.: Cf. Schol. anon. *recc. ad loc.*; 151 the siglum '=' should be replaced by «Cf», as twice Schol. Thom.-Tricl. *ad loc.* have φωράσων] κλέψων and Bk. Λέξ. ῥητ. 314.30 should be added; 153 add.: Schol. anon. *recc. ad loc.* (παρολλάξεις); 158 add.: Bk. An. 14.12; 168 Cf. Bachm. Anecd. 187,1. 186 add.: Schol. Pax *ad loc.* (καμίνιον), Schol. Tzetz. Plut. 815; 188 add: Schol. Thom.-Tricl. *ad loc.*, Schol. anon. *recc. ad loc.*; δικέλλας: Schol. Tzetz. Nub. 1486a; 203 add.: Cf. Bk. Λέξ. ῥητ. 261,9. 206 Cf. Schol. *ad loc.*; 216 add.: cf. Schol. Tzetz. *ad loc.* (διαμέτρους μηδεὶς διαβήτας νοήσειεν); 222 add: Schol. *ad loc.* (ταραχθήσεται); 223 Cf. Tzetz. 818 (ὑψηλοποίκιλα νείκη) et 818b; 226 Schol. *ad loc.* (ὁ τὰ ῥάκη συρράπτων καὶ ἐνδύων τοὺς ...); 232 add: = Schol. Tzetz. 897a; 249 Cf. Schol. *ad loc.*; 270 add: Schol. Tzetz. Nub. 1022b, Ran. 1022b, Ran.

1. Cf. also Schol. *ad loc.* τοῖς θύραζε· τοῖς ἐκτός.

990 ab (omnino Μαμμάκουθοι); 271 add: Schol. Tzetz. Nub. 1022b, Ran. 990 a.b¹; Bk Λέξ. ῥητ. 211, 29; 284 add. Λέξ. ῥητ. 284,30 ὄρρωδία (l. ὄρρωδεῖν)· φοβεῖσθαι...; 287 add: Schol. Tzetz. Plut. 807c (ἡδέος), μεμυρισμένου (Glossae) *ibid.* ad loc. εὐώδης, *ibid.* Ran. 1150 et 1150a; 289 add.: Schol. Tzetz. ad loc. (ὕποχωρῆσαι); 290 add: Cf. Schol. Tzetz. ad loc.; 296 add.: cf. Schol. Tzetz. ad loc.

In the apparatus criticus proper there is little besides brevity to be desired. The editor's supplements to the text where needed are well thought and his many suggestions which improve the text are left in the apparatus introduced by 'malim'. At 140 the reading περιφύγει *RZ* perhaps leads to περιφλύγει rather than περιφλέγει, cf. also Schol. Thom.-Tricl. ad loc. At 156 Ἴωνικός is also the reading of Aristophanes' manuscripts; 161 the editor's suggestion is perhaps supported by the Schol. ad loc. σοβαρῶς· σεσοβημένος βαρέως; 301 the editor's suggestion πλήρες (instead of πλήρη) is supported by Tzetzes' explanation ad loc. πεπληρωμένον.

The explanations are written in general in scholastic language though a few terms are of interest to linguists for being late or rare or Byzantine or for some other reason: ἐκκλητος (12), ἐξάκουστος (m. Gr. ξακουστός) (14), καταποφαίνονται (with new meaning) (29), προκαθήμενοι τοῦ δήμου reminds us of Aristotle's Pol. 1322^b 14 προκ. τοῦ πλήθους (43), πολύφημος known in this meaning only from Pi. I. 8,58 (80), μεγαλοτίμου (90), ταχυθάνατον, a Hippocratic term (97), κατακέφαλα (169), γουλάριε (cf. m. Cypriot βουλιάρης = greedy, gluttonous), φανούς (201), κομπολόγος (unattested) (221), μεγαλόηχος, known only from an explanation in Scholia (221), ῥακκάδια (noteworthy for spelling) (226), πέρπερος (266), μεγαλωφελῆ (acc. sing.) (286), πρωτόγαλον attested in the form πρωτόγαλα (322).

Misprints noted: p. 23,2 r. descendants: 48,16 chaff: 62 (gloss 48) parallels: lex. Patm. p. 141 (not 114): 81,11 1055 (not 1050). I was unable to verify two references in the section of Testimonia and parallels: gl. 139 (= Ar. Nub. 391) «Cf. Schol. Vet.» and 202 (= Ar. Pax. 857) «Cf. schol. ad. loc.».

To Professor Naoumides we are greatly indebted for giving us this substantial piece of research; we will look forward to the forthcoming publication of his other studies, especially his *opus magnum*, the *ed. pr.* that is of St. Cyril's lexicon.

N. C. CONOMIS

1. For the spelling of Μελητιδης see J. Taillardat, *op. cit.*, § 459.

Ἀνδρέου Ι. Βοσκοῦ, Μελέαγρος - Ἀχιλλεύς καὶ Φοῖνιξ (Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἐνότητος τῆς Ἰλιάδος), Διδακτορική διατριβή. Φ.Σ. Π.Α.= Σύνδεσμος Ἑλλήνων Φιλολόγων Κύπρου ΣΤΑΣΙΝΟΣ, Σειρὰ ἐπιστημονικῶν διατριβῶν 1, Λευκωσία 1974. 8ο, σ. x +97.

“Ὅπως εἶναι πάντα σωστό, ὁ συγγρ. καθορίζει στὸν Πρόλογο τὰ ὀμηρικά του πιστεύω καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ἐργασίας του. Ὅρθη εἶναι κατὰ τὴ γνώμη του ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Ὀμήρου «ὡς ποιητοῦ καὶ ἀνθρώπου μεγαλοφυοῦς ἀλλ’ οὐχὶ ἀλανθάστου, ὑπακούοντος εἰς τοὺς ἑαυτοῦ καὶ οὐχὶ εἰς τοὺς ἡμετέρους νόμους, προβληματιζομένου καὶ ἐξελισσομένου»· στὸ πλαίσιο αὐτὸ «στόχος ἡμῶν εἶναι νὰ καταδείξωμεν εἰς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν τῆς Πρεσβείας πρὸς Ἀχιλλέα τὴν σφραγιδα ἐνός μεγαλοφυοῦς ποιητοῦ...». Ὁ συγγρ. διάλεξε λοιπὸν γιὰ τὴ διδακτορική του διατριβὴ ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐπίμαχα καὶ πολυσυζητημένα θέματα τῆς ὀμηρικῆς ἔρευνας, καὶ τὸ γεγονός αὐτὸ τὸν υποχρέωσε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐργασίας του νὰ τὸ ἀφιερῶσθαι ἐν ἑξοχῇ ἐν τῇ δοξογραφίᾳ καὶ τῇ κριτικῇ θεώρησιν τῶν ὡς τώρα ἀπόψεων. Ἡ δυσκολία αὐτὴ περιόρισε τὴν πρωτοβουλία τοῦ συγγρ., δὲν ἐπηρέασε ὅμως σημαντικὰ τὴν ποιότητα τῆς ἐργασίας του. Ἡ βιβλιογραφία εἶναι σχετικὰ πλούσια (118 ἔργα) καὶ ὁπωσδήποτε καλύπτει τὶς βασικὰς μελέτας καὶ θεωρίας γιὰ τὰ εἰδικὰ καὶ γενικὰ προβλήματα τῆς Πρεσβείας. Ὁ συγγρ. μᾶς ἐκθέτει καὶ τὸ ὕλικὸν καὶ τὰ προβλήματα καὶ τὶς θεωρίας τῶν φιλολόγων μὲ ἀξιοπρόσεχτη ἐπιτηδειότητα καὶ ἐνέργεια, τόσο ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ (σ. 1-9), ὅσο καὶ ἐν τῇ κεφαλαιῷ πρὸς τὴν ἀκολουθοῦν: Α’ Τὸ «παράδειγμα» τοῦ Μελέαγρου (σ. 11-46): 1. Δομὴ, ὕφος καὶ γλῶσσα, 2. Ὁ χόλος τοῦ Μελέαγρου, 3. Πρόβλημα Α’ (=Τὶ ἀκριβῶς ἐπεδίωκεν ὁ εἰσαγαγὼν εἰς τὴν Ἰλιάδα τὸ «παράδειγμα» τοῦ Μελέαγρου, πόσον δὲ καὶ εἰς τί οὗτος ἐπέτυχε τῶν ἐπιδιωκόμενων; — Κεφάλαιον Β’ Ἡ ὀμηρικὴ μορφή τοῦ Φοίνικος (σ. 47-69): 1. Ἡ ἰσχυρὰ παρουσία τοῦ Φοίνικος ἐν τῇ Ἰλιάδι, 2. Οἱ ἐν 1182-1198 δυτικοὶ καὶ ὁ Φοῖνιξ, 3. Πρόβλημα Β’ (=Τὶ ἀκριβῶς ἐπεδίωκεν ὁ εἰσαγαγὼν τὸν Φοῖνικα εἰς τὴν Ἰλιάδα ποιητῆς καὶ πόσον οὗτος ἐπέτυχε τῶν ἐπιδιωκόμενων;). Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διάρθρωσιν τῶν κεφαλαίων αὐτῶν, ὁ συγγρ. μελέτησε ξεχωριστὰ δύο κύκλους προβλημάτων πρὸς τὴν ἐξέτασιν, ἀλλὰ δὲν ἐξαντλοῦνται, ἐν τῇ Πρεσβείᾳ: τὸ «παράδειγμα» τοῦ Μελέαγρου καὶ τὴ μορφή τοῦ Φοίνικα. Καὶ τοὺς δύο κύκλους δούλεψε ἐκλεκτικὰ, ἀπορρίπτοντας ἢ ἐνισχύοντας τὶς ὡς τώρα ἐρμηνεῖες τῶν φαινομένων, γιὰ νὰ ἀπογυμνώσθαι τελικὰ τὰ δύο «προβλήματα» πρὸς τὸν ἐνδιαφέρον, προβλήματα ὅχι πιὰ εἰδικῆς, ἀλλὰ γενικῆς ἐρμηνείας τοῦ ἔπους. Ἀπὸ ἐδῶ ξεκινᾷ ἡ πρωτότυπη συμβολὴ τοῦ συγγρ. ἐν τῇ ὀμηρικῇ ἔρευνᾳ.

Τὸ τρίτον κεφάλαιον φέρει χαρακτηριστικὰ τὸν ἴδιον τίτλον μὲ τὴν διατριβήν: Μελέαγρος - Ἀχιλλεύς καὶ Φοῖνιξ (σ. 71-88): 1. Ὁ Ὀμηρὸς πρὸς τὴν ἀποστολὴν τῶν προβλημάτων, 2. Ὁ παραδειγματισμὸς τοῦ Ἀχιλλέως, 3. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Φοίνικος. Πάλι ἡ διάρθρωσιν φωτίζει τὴ δομὴ τῆς σκέψεως τοῦ συγγραφέα — καλὸ σημάδι γιὰ καθὲ ἐργασία: ἡ προβληματικὴ σκοπιμότητα καὶ ἡ αἰνιγματικὴ παρουσίασις τῆς ἱστορίας τοῦ Μελέαγρου ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Φοίνικα, καὶ ὁ ἰδιότυπος ρόλος τοῦ παιδαγωγοῦ μποροῦν, κατὰ τὸν συγγρ., νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Ὀμήρου νὰ ἀντιμετωπίσθαι συγκεκριμένα προβλήματα ἐν τῇ σύνθεσιν τοῦ ἔργου του: α” Ἐχων ὁ Ὀμηρὸς ὑπ’ ὄψιν

παραλλαγὴν τινὰ περὶ τῆς ὀργῆς τοῦ Μελεάγρου, ἐν τῇ ὑποίᾳ ἐγένετο λόγος περὶ ἐπιτυχοῦς πρεσβείας ἱερέων, βοηθουμένων πιθανῶς ὑπὸ τῆς συζύγου τοῦ ἥρωος Κλεοπάτρας, δυνατὸν δὲ καὶ ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς πατρικῆς οἰκογενείας αὐτοῦ, ἐπέτυχε νὰ παρουσιάσῃ τοῦτο ὑπὸ τοιαύτην μορφήν, ὥστε νὰ ἐρμηνεύεται ἄλλοτε ἄλλως. Εἰσαγαγὼν δὲ τὸν Φοῖνικα εἰς τὴν Ἰλιάδα καὶ δὴ εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀγαμέμνονος τὸ πρῶτον ὑπὸ ῥόλον σκοπίμως καὶ τεχνηέντως ἀμφίβολον, καὶ παραθέτων δι' αὐτοῦ τὸ — δίσσημον — «παράδειγμα» τοῦ Μελεάγρου, κατώρθωσε νὰ συμβιβάσῃ μεγαλοφυῶς τὰ «ἀσυμβίβαστα»: Ὁ Ἀχιλλεὺς ἀπορρίπτει τὴν πρεσβείαν, ὅπερ εἶναι ἀπαραίτητον δι' εἰσαγωγὴν τῆς Πατροκλείας εἰς τὴν Ἰλιάδα, καὶ παρὰ ταῦτα παραμένει εἰς τὴν Τροίαν, ἀναμένων ἀνανέωσιν τῶν προτάσεων τῶν Ἀχαιῶν καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος, νέας καὶ πλέον εἰλικρινεῖς ἱκεσίας, κατ' ἐπίδρασιν τῆς ὑπὸ τοῦ Φοῖνικος (ἄλλα ἐπιδιώκοντος!) ἐκτιθεμένης ἱστορίας τοῦ Μελεάγρου». Ἀπὸ τὰ Συμπεράσματα (σ. 89) διαβάζουμε καὶ τὴν τελευταία φράση: «Ἐπὶ τῆς νέας ταύτης βάσεως τιθέμεναι καὶ θεωροῦμεναι αἱ περὶ τὸν Φοῖνικα «ἀντιφάσεις» ἀποδεικνύονται καὶ φαινομενικαὶ καὶ σκοπίμοι, σκοπίμως φαινομενικαί: τὸ «παράδειγμα» τοῦ Μελεάγρου ἀποκτᾷ ἰδιαιτέραν χροιάν καὶ βαρύτητα· ἡ θέσις τῆς Πρεσβείας πρὸς τὸν Ἀχιλλεῦ ἐν τῇ Ἰλιάδι βεβαιοῦται καὶ καταξιοῦται· ἡ ἐνότης τῆς Ἰλιάδος ἀποβαίνει καὶ ἀναντίρρητος καὶ θαυμαστή· ἡ εἰκὼν μεγαλοφυοῦς ποιητοῦ, τοῦ Ὀμήρου, συνθέσαντος καὶ τὴν μετὰ τοῦ Φοῖνικος Πρεσβείαν καὶ τὴν σκηνὴν τῆς συμφιλώσεως Ἀχιλλέως καὶ Ἀγαμέμνονος, προβάλλεται ἐντονώτερα».

Ἴσως τῶρα νὰ ἔγινε φανερὸ ὅτι ὁ κριτικὸς δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσῃ σὲ μιὰ ἀξιολόγησιν τῶν ἀπόψεων τοῦ συγγρ. με κριτήριον τὸ «σωστὸν» καὶ τὸ «λάθος». Σὲ ἐργασίας σὰν αὐτή, ποὺ οὐσιαστικᾶ ζεκινοῦν ἀπὸ τὸ ζητούμενον, τὴν ποιητικὴν βούλησιν τοῦ Ὀμήρου, καὶ προχωροῦν ἐρμηνευτικᾶ διερευνώντας τὴν πορεία ἀπὸ τίς προθέσεις τοῦ ποιητῆ στὸ ἀποτέλεσμα καὶ ἐπαληθεύοντας τὰ ἀρχικά του κατηγορήματα, ἡ ἀποδεικτικὴ οὐσία ποὺ θὰ μπορούσε νὰ κριθῇ με αὐστηρὰ μεθοδολογικὰ κριτήρια εἶναι ἐλάχιστη. Ἀντίθετα, ἔχει μεγάλη σημασία ἡ ἐνημέρωσις καὶ ἡ εὐαισθησία τοῦ συγγραφέα, ἡ συνέπεια τῆς ἐρμηνείας καὶ ἡ ὀξύτητα τῆς φιλολογικῆς του κρίσεως. Σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς ἡ ἐργασία τοῦ κ. Βοσκοῦ βρίσκειται σταθερὰ πάνω ἀπὸ τὸν μέσον ὄρον, καὶ ἡ ἀνάγνωσίς της θὰ εἶναι κέρδος γιὰ κάθε ὀμηριστῆ. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἄλλεπάλληλες — ἔστω καὶ ἀντιφατικᾶς — ἐρμηνεῖες τῶν ὀμηρικῶν φαινομένων ἀπὸ τοὺς ἐνωτικoὺς βοηθοῦν ὅλες νὰ φωτιστῇ ἡ πολὺπλευρὴ προσωπικότης τοῦ ποιητῆ καὶ ἡ πολυεδρικὴ ἐνότης τοῦ ἔργου.

ΦΑΝΗΣ Ι. ΚΑΚΡΙΑΔΗΣ

Nicétas Magistros, Lettres d'un exilé (928-946). Introduction, édition, traduction et notes par *L. G. Westerink* [Le monde byzantin (Editions du CNRS)], Paris 1973. 8ο, σ. 154.

Τὸ βιβλίο τοῦ *L. G. Westerink* περιλαμβάνει τὰ ἀκόλουθα: Πρόλογο (σ. 9-16), Βιβλιογραφία (σ. 17-19), Εἰσαγωγή (σ. 22-52), Πίνακα κριτικῶν σημείων (σ. 53), τὴν κριτικὴ ἐκδοση τῶν ἐπιστολῶν μετὰ τὴν γαλλικὴ τους μετάφραση καὶ σημειώσεις (σ. 54-133) καὶ Πίνακες (σ. 135-154).

Στὸν Πρόλογο (Avant-propos), ποῦ φέρει τὸν εἰδικότερο τίτλο *L'édition des textes byzantins*, ὁ ἐκδ. ἐπισημαίνει τὶς δυσκολίες ποῦ ἀντιμετωπίζει ὁ σύγχρονος ἐκδότης τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ὅπως π.χ. τὴν ὑπαρξὴ παραλλαγῶν γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτά. Δὲν θὰ συμφωνούσαμε ὁμῶς ἀπόλυτα μετὰ τὴν θέση του γιὰ τὶς προθέσεις τῶν ἀντιγραφῶν στὶς περιπτώσεις αὐτές. Καὶ σήμερα σὲ βιβλία χρηστικὰ πολλοὶ δὲν εἶναι ἐκεῖνοι ποῦ σημειώθουν δίπλα στὸ περιθώριο προσωπικὲς τους παρατηρήσεις καὶ σχόλια; Ὁ ἀντιγραφέας στὰ βυζαντινὰ χρόνια εἶχε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν συγγραφέας ἢ διασκευαστής, ὅταν ἀντέγραφε στὸ κείμενο τὰ παρασελίδια αὐτὰ σημειώματα; Θὰ μπορούσαμε ἀκόμη νὰ ἀντιτάξωμε στὶς παρατηρήσεις τοῦ ἐκδ. ποῦ ἀναφέρονται στὴν ἔλλειψη γραμματολογικῶν κτλ. βοηθημάτων ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς γιὰ τὴ γραμματεία τους, ὅτι καὶ οἱ Βυζαντινοί, ὅπως καὶ οἱ κλασικοί, δὲν ἔγραφαν γιὰ τοὺς μεταγενέστερους μελετητές τους καὶ ὅτι ἡ κρίση μας γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς λογίους δὲν πρέπει νὰ περιορίζεται στὴν ἐπισήμανση τῶν μέσων ποῦ χρησιμοποίησαν, ἀλλὰ καὶ στὴν τυχὸν ἐπιτυχία τους νὰ ἐκφράσουν τὸν ἑαυτοὺ τους καὶ τὴν ἐποχὴ τους. Παρατηρεῖ ἀκόμη ὁ *W.* ὅτι δὲν ἦταν ἡ κριτικὴ ἐκτίμηση ποῦ ὀδηγοῦσε τοὺς ἀντιγραφεῖς στὴν ἐκλογή τῶν ἔργων ποῦ ἀντέγραφαν. Ὅ,τι ἔφθασε στὰ χέρια μας ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ γραμματεία ὀφείλεται, γράφει, στὴν τύχη, καὶ τοῦτο ἐπειδὴ οἱ λόγιοι καὶ οἱ ἀντιγραφεῖς, στὴν προσπάθειά τους νὰ διασώσουν καὶ νὰ μελετήσουν τὴν κλασικὴ γραμματεία καὶ τὰ πατερικὰ κείμενα, διέσωσαν ὅ,τι τοὺς ἦταν δυνατόν ἀπὸ τὴν συνεχῆ νεώτερη παραγωγή. Συμπεραίνει, τέλος, ὁ ἐκδ. ὅτι οἱ μεγάλες ρητορικὲς συλλογές (*Paris. gr. 1182, Escor. Y II 10, καὶ Barocc. gr. 131*) ἔχουν ἀντιγραφῆ, ἐπειδὴ ἐκτιμοῦσαν περισσότερο τὸ εἶδος καὶ ὄχι τὸ ἔργο ἢ τὸν συγγραφέα. Νὰ δεχθοῦμε στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι καὶ ἀντιγραφεῖς εἶχαν τὸν καιρὸ καὶ τὴν ἄνεση νὰ ἀντιγράφουν, ἐπειδὴ τοὺς ἐνδιέφερε μόνο τὸ εἶδος, καὶ ἔργα τὰ ὁποῖα δὲν ἀντέχουν καὶ στὴν πῶ καλοπροαίρετη κριτικὴ, παρὰ τὶς δυσκολίες ποῦ ἀντιμετώπιζαν καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κύρια προσπάθειά τους, ὅπως δέχεται ὁ *W.*, ἦταν ἡ διάσωση τῆς παράδοσης; Πῶς ἐγιναν ἀκόμη οἱ μεγάλες ρητορικὲς συλλογές ποῦ μνημονεύει ὁ *W.*; Μὲ τὴν ἐπιλογή ἀπὸ «Ἄπαντα» τῶν διαφόρων Βυζαντινῶν λογίων ἢ μετὰ τὴν ἀντιγραφὴ κειμένων ποῦ ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἀντιγραφοῦν; Γιὰ ποῖον ἐγιναν οἱ συλλογές αὐτές; Καὶ ποῖος μᾶς βεβαιώνει ὅτι δὲν ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα χειρόγραφα τὰ ὁποῖα κάποτε καταστράφηκαν; Ἦταν μόνον ὁ ζῆλος τῶν Βυζαντινῶν ἀντιγραφῶν γιὰ τὴν κλασικὴ παράδοση ποῦ δὲν πολλαπλασίασε τὰ ἀντίγραφα, ἢ καὶ ὁ ζῆλος τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Δύσεως γιὰ τὴν παράδοση αὐτὴ ποῦ ὀδήγησε, ἐνδεχομένως, στὴν ἀπώλεια πολλῶν χειρογράφων μετὰ ἔργα βυζαντινῶν λογίων;

Σήμερα, παρατηρεῖ ὁ W., τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βυζαντινῆς γραμματείας βρίσκεται οὐσιαστικά ἀκόμη στὸ στάδιο τῶν ἐκδόσεων τοῦ 16ου αἰώνα, στὴν ἐκδοσὴ δηλ. ἐνὸς κειμένου ἀπὸ ἓνα καὶ μόνον χειρόγραφο, τὸ πιὸ προσιτὸ στὸν ἐκδότη. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς πρόσφεραν πολλὰς ὑπηρεσίες. Δὲν θὰ ἦταν προτιμότερο, διερωτᾶται ὁ W., ὁ περιορισμένος ἀριθμὸς τῶν ἐρευνητῶν νὰ ἀφιερῶσιν τὶς δυνάμεις του στὴν ἐκδοσὴ κειμένων πού παραμένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα καὶ στὴν ἐρμηνεία ἔργων πού μόλις ἔγιναν γνωστὰ καὶ νὰ μὴν σπαταλᾷ τὶς δυνάμεις του στὴν ἐφαρμογὴ τῶν μεθόδων τῆς κλασικῆς φιλολογίας καὶ στὴν βυζαντινὴ γραμματεία; Ἡ ἀπάντησις τοῦ W. στὸ ἐρώτημα τοῦτο εἶναι ἀρνητικὴ. Τὰ κείμενα τὰ βυζαντινά, παρατηρεῖ, εἶναι τεκμήρια ἱστορικά, προσωπογραφικά, θεολογικά καὶ φιλοσοφικά. Ὁ σχολιασμὸς τῶν κειμένων, γράφει, ἀπὸ κάθε ἄποψιν καθιστᾷ ἀναγκαίαια τὴν μελέτη ὀλόκληρης τῆς χειρόγραφης παράδοσός τους. Θὰ μπορούσαμε στὶς ὀρθὰς αὐτὲς παρατηρήσεις νὰ προσθέσωμε ὅτι πέρα ἀπὸ τὶς καθαρὰ χρηστικὰς ἀπόψεις, μὲ τὶς ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ ἀντιμετωπίζονται τὰ βυζαντινὰ κείμενα, ἔργο ἐνὸς μελετητῆ τῆς βυζαντινῆς γραμματείας εἶναι καὶ ἡ στάθμισις τῆς προσφορᾶς τῶν Βυζαντινῶν λογίων, ἡ ἐκτίμησις τῆς προσωπικότητάς τους καὶ τοῦ ταλέντου τους. Καὶ γιὰ τὸ ἔργο τοῦτο εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητο στοιχεῖο ἡ ὑπαρξὴ καλῶν κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν κειμένων, ἡ ὁποία ἀπαιτεῖ βέβαια τὴν ἐφαρμογὴ καὶ γιὰ τὴν βυζαντινὴ γραμματεία τῶν κανόνων τῆς κλασικῆς φιλολογίας.

Ἡ Εἰσαγωγὴ ὑποδιαιρεῖται εἰς ἀκόλουθα μέρη: I. La vie de Nicétas (σ. 23-38). II. La chronologie des Lettres (σ. 38-41). III. La vie de Sainte Théoctiste (σ. 41-46). IV. La tradition manuscrite (σ. 46-49) καὶ V. Les Appendices (σ. 49-52).

Γιὰ τὴν βιογραφικὴ σκιαγράφηση (μέρος I) τοῦ μαγίστρου Νικήτα ὁ ἐκδότης στηρίζεται εἰς δύο ὑποθέσεις, τὶς ὁποῖες καὶ συζητᾷ εἰς ἐπόμενα δύο (II καὶ III) μέρη τῆς Εἰσαγωγῆς· ὅτι οἱ Ἐπιστολὲς τοῦ Νικήτα μᾶς ἔχουν παραδοθῆ κατὰ σειρὰ χρονολογικὴ καὶ ὅτι ὁ μαγίστρος Νικήτας τῶν Ἐπιστολῶν εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν συγγραφέα τοῦ Βίου τῆς ὁσίας Θεοκτίστης. Πρέπει νὰ τονισθῇ τὸ γεγονός ὅτι ἡ διεξοδικὴ μελέτη τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ ἡ γνώσις τῶν πηγῶν τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ἐπιτρέπουν στὸν ἐκδ. νὰ παρακολουθῆ τὴν σταδιοδρομίαν τοῦ μαγίστρου Νικήτα, πού γεννήθηκε περὶ τὸ 870 στὴν Λάρισα τῆς Θεσσαλίας ἀπὸ πατέρα Σπαρτιάτη καὶ μητέρα Ἀθηναία. Θεωρεῖ πιθανὴ τὴν ἄποψιν τοῦ A. Pertusi ὅτι τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ Νικήτα ἦταν Ρεντάκιος. Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες πού ἔχομε ἀπὸ τὸν Βίο τῆς ὁσίας Θεοκτίστης ὁ Βυζαντινὸς λόγιος ὑπηρέτησε στὸν αὐτοκρατορικὸ στόλον καὶ ἐκεῖ γνωρίζεται — Ἕλληνας αὐτός, ἀριστοκράτης καὶ λόγιος — μὲ τὸν Ρωμανὸ Λεκαπηνὸ — ἀρμενικῆς καταγωγῆς καὶ ἀγράμματο. Ἡ γνωριμία αὐτὴ θὰ καταλήξῃ στὸν γάμον τῶν παιδιῶν τους, τῆς Σοφίας καὶ τοῦ Χριστοφύρου. Στὰ χρόνια τῆς ἀντιβασιλείας τῆς Ζωῆς ἀποσύρεται ὁ Νικήτας ἀπὸ τὴν δημόσια ζωὴ καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὰ γράμματα· τότε, φαίνεται, γράφει τὸν Βίο τῆς ὁσίας Θεοκτίστης, δὲν ἔξευρε ὅμως ἂν ἔγραψε ποτὲ τὸ ἔργο του (βιογραφία ἢ ἐγκώμιον) γιὰ τὸν Ἡμέριον. Στὰ 919 βρίσκεται μὲ τὸ μέρος τοῦ Ρωμανοῦ Λεκαπηνοῦ ἀπὸ τὸν ὁποῖον καὶ ὀνομάζεται μαγίστρος. Τὸν Μάιον τοῦ 921 ὁ γαμπρός του Χριστόφορος γίνεται συναυτοκράτορας καὶ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 922 ἡ κόρη του Σοφία ὀνομάζεται αὐγούστα. Μερικὰ χρόνια

ἀργότερα ἢ ἐγγονή του Μαρία παντρεύεται τὸν τσάρο τῶν Βουλγάρων Πέτρο. Κατηγορήθηκε (927/928) ὅτι παρακίνησε τὸν γαμπρό του Χριστόφορο νὰ ἐκθρονίσῃ τὸν πατέρα του. Κεῖρεται τότε μοναχὸς καὶ ἐξορίζεται στὰ κτήματά του, τὰ ὁποῖα ἦταν στὴν Ἐρμωτὸν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ W. δέχεται ὅτι μὲ τὴ λέξη αὐτὴ ὁ Νικήτας δηλώνει ὀλόκληρη τὴν περιοχή καὶ ὅτι εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ γνωρίζῃ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ ὀνόματος (ἢ Ἐρμωτὸς) ποὺ μᾶς ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴν φράση τοῦ Ἀρριανοῦ ἐς *Ἐρμωτον καὶ πιστεύαμε* ὡς τώρα ὅτι ἦταν ἡ αἰτ. ἀρσ. (ὁ *Ἐρμωτος*) ἢ αἰτ. οὐδ. (τὸ *Ἐρμωτον*). Στὴν ἐξορία ὁ Νικήτας ἔμεινε δεκαοκτὼ χρόνια χωρὶς, ὅπως παρατηρεῖ ὁ W., νὰ αἰσθανθῇ ποτέ του ὡς μοναχός· δὲν τοῦ ἔλειπε ἄλλωστε καὶ κάποια οἰκονομικὴ ἄνεση καὶ εἶχε τὴν δυνατότητα τῆς μελέτης. Ἀπὸ ἐκεῖ γράφει τὶς 31 ἐπιστολές του ποὺ ἐκδίδει ὁ Westerink. Θὰ ἐπιστρέψῃ, τέλος, στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Ζ' γίνεται μονοκράτωρ.

Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς ἐπιστολές τοῦ μαγίστρου Νικήτα (Μέρος II) μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀκρίβεια. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὀδήγησε τὸν ἐκδότη στὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἀντιγραφή τους στὰ χφφ ἔγινε κατὰ σειρὰ χρονολογικῆ, ἄποψη ἢ ὅποια ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ὀρισμένες ἄλλες ἐνδείξεις. Σημειώνει ὅμως ὅτι οἱ χρονολογίες ποὺ προτείνονται στὶς Σημειώσεις ποὺ συνοδεύουν τὸ κείμενο στηρίχθηκαν στὴν πιθανὴ αὐτὴ ἄποψη καὶ γιὰ τὸν λόγο τοῦτο συνιστᾶ κάθε δυνατὴ ἐπιφύλαξη. Εἰδικότερα θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσωμε ὅτι ἡ ἔκφραση: οὐδὲ τῶν νῦν δυσχερῶν τὴν ἀνάγκην αἰδοῦμενον (ἐπιστ. 1,6) δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχη γραφῆ ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξορία τοῦ Νικήτα (927/928), καὶ ὅτι ἡ ἀπουσία μνείας τοῦ θανάτου τοῦ Χριστοφόρου (βλ. σ. 40) δὲν εἶναι ἐπιχειρήματα ἀνεπιβεβαιώτητα. Ποιὸς μπορεῖ νὰ μᾶς βεβαιώσῃ ὅτι ἔφτασε στὰ χέρια μας τὸ σύνολο τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικήτα καὶ πῶς θὰ αἰτιολογούσαμε τὸ γεγονός, στὴν περίπτωσιν αὐτῆ, ὅτι ὁ Νικήτας ἄρχισε τὴν ἀλληλογραφία του 8-10 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸν χρόνο τῆς ἐξορίας του; Γιὰ τὸν λόγο τοῦτο, φαντάζομαι, ὁ W. (βλ. Σημειώσεις στὶς σ. 54 καὶ 56) χρονολογεῖ μὲ ἐρωτηματικὸ τὶς ἐπιστ. 1 καὶ 3 στὰ 935/7.

Γιὰ τὸν ταυτισμὸ τοῦ Νικήτα τῶν Ἐπιστολῶν (Μέρος III) μὲ τὸν Νικήτα, τὸν συγγραφέα τοῦ Βίου τῆς ὁσίας Θεοκτίστης ὁ ἐκδότης στηρίχθηκε στὶς ἀκόλουθες διαπιστώσεις: Στὸ κοινὸ ὄνομα (Νικήτας) καὶ ἀξίωμα (μάγιστρος) καὶ στὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο συγγραφεῖς ζοῦν στὴν ἴδια ἐποχὴ. Διαπιστώνει ἀκόμη ὁμοιότητες στὸ ὕφος ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ κείμενα. Ἄς προσθέσωμε ὅμως ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὶς κοινὰς ἐκφράσεις ποὺ παραθέτει γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἄποψή του δὲν εἶναι ἰδιαίτερα πειστικές· π.χ. 1 (225D) *ἐφαιμίλλους* - 8.14 *ἐφάμιλλε*; 2 (225E); (232A) *εὐκαίρως* - 29.2 *εὐκαίρως* κτλ. Ἐπισημαίνει ἐπὶ πλεον ὁ W. τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ Βίος ὅπως καὶ οἱ Ἐπιστολές, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸ τεχνητὸ ὕφος τῆς δευτέρας σοφιστικῆς, καὶ παρατηρεῖ ὅτι πρέπει νὰ ἦταν σπάνιοι οἱ συγγραφεῖς Βίων ἁγίων ποὺ παρεμβάλλουν στὸ κείμενό τους χωρὶα ἀπὸ τὸν Ἀχιλλέα Τάτιο. Θεωρεῖ, τέλος, ὅτι ἡ ὑπαρξὴ δύο συγχρόνων μαγίστρων μὲ τὸ ὄνομα Νικήτας στὸν 10ο αἰῶνα εἶναι ἐλάχιστα πιθανὴ καὶ ὅτι, ἕως ὅτου ἀποδειχθῇ τὸ ἀντίθετο, πρέπει νὰ δεχθῶμε ὅτι ὑπῆρξε μόνον ἓνας. Στὸ ἴδιο τμῆμα τῆς Εἰσαγωγῆς ὁ W. ἐξετάζει καὶ τὴν χρησιμότητα τοῦ Βίου ὡς πηγῆς βιογραφικῆς καὶ ἱστορικῆς καὶ καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ πληροφορίες ποὺ μπορούμε νὰ ἀντλήσωμε πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ τὴν ἴδια ἐπιφύλαξη ποὺ

χρησιμοποιούμε παλαιά και σύγχρονα αυτοβιογραφικά λίγο πολύ έργα. 'Αποκλείει ακόμη το ένδεχομένο ότι ο Νικήτας, ο πανεύφημος μάγιστρος και κνέστωρ, συγγραφέας ενός Βίου του 'Ανδρέου Κρήτης, είναι το ίδιο πρόσωπο με τον μάγιστρο Νικήτα των 'Επιστολών. Δέν αποδέχεται ακόμη την άποψη του J. Darrouzès ότι ο μάγιστρος Νικήτας υπήρξε ένδεχομένως ο συγγραφέας του άνωνυμου λόγου για την ειρήνη με τους Βουλγάρους που δημοσίευσε ο F. Uspenskij στα 1894.

Στό επόμενο (IV) μέρος της Είσαγωγής ο εκδότης εξετάζει την χειρόγραφη παράδοση των 'Επιστολών και δίνει τά απαραίτητα στοιχεία για τά τρία βασικά της χειρόγραφα. Διαπιστώνει ότι σε κανένα άπ' αυτά δέν μάς διασώζεται τό σύνολο των 'Επιστολών, ένω στα υπόλοιπα τρία έχουν αντιγραφη μεμονωμένες επιστολές του Νικήτα' ότι υπήρξε κοινό πρότυπο στην χειρόγραφη αυτή παράδοση, αλλά τό πρότυπο αυτό δέν μπορεί νά ταυτισθῆ με τό αυτόγραφο χειρόγραφο του Νικήτα. Παρατηρεῖ, τέλος, ότι τό Στέμμα της χειρόγραφης παράδοσης είναι άβέβαιο και δέν θά ἦταν έξ άλλου χρήσιμο για την κριτική έκδοση 26 επιστολών οι όποῖες διασώζονται σε ένα μόνο, τό πολύ δύο χειρόγραφα.

Στά χφφ V και B (Είσαγωγή, μέρος V), ύστερα από τις 'Επιστολές του Νικήτα, έχουν αντιγραφῆ και όρισμένες άλλες (15 στό χφ V και 26 στό χφ B), τις όποῖες ο Mai και ο Σπ. Λάμπρος στις εκδόσεις τους τις θεώρησαν ως τμήμα της άλληλογραφίας του Βυζαντινού μαγίστρου, ένω ο J. Darrouzès κατέληξε στο συμπέρασμα ότι μόνο ένας μικρός αριθμός από τις επιστολές αυτές (28-32 και 38, έκδ. Λάμπρου) ανήκει πράγματι στον Νικήτα. 'Ο W. επανεξετάζει τό πρόβλημα και δέχεται ότι μόνο ἡ 'Επιστ. 29 (έκδ. Λάμπρου) θά μπορούσε νά ἔχη γραφή από τον Νικήτα και ότι δέν μπορούμε νά αποκλείσωμε τελείως ένα παρόμοιο ένδεχομένο και για την 'Επιστ. 32 (έκδ. Λάμπρου).

'Η κριτική έκδοση του κειμένου έγινε με πολλή επιμέλεια και φροντίδα. Θά μπορούσαμε ἴσως νά κάνωμε τις ακόλουθες παρατηρήσεις: Στήν 'Επιστ. 9,19 ο W. διόρθωσε τό ἦσθην της χειρόγραφης παράδοσης σε ἦσθόμην. Μαρτυρεῖται όμως και σύνταξη του ἦδομαι με γενική· βλ. L.S.J λ. ἦδομαι 2. Τό νόημα στο χωρίο που μάς άπασχολεῖ, αν μείνωμε πιστοί στην παράδοση, θά είναι: *αχάρηκα λίγο τον άχό κάτω από τά πεύκα*. Στήν 'Επιστ. 20,22 ο W. προτείνει νά γράψωμε και τό αντί ο και που ἔχομε στην χειρόγραφη παράδοση και είναι χωρίς νόημα. Πώς θά δικαιολογήσωμε όμως στην περίπτωση αυτή τό *ώς φασι*, εφόσον ἔχομε τό *λέγουσιν*; Μήπως θά ἦταν προτιμότερο αντί του ο και νά γράψωμε και ο (δηλ. όρος); Τό νόημα του χωρίου στην περίπτωση αυτή θά ἦταν: *«ότι ἔβαλαν πάνω του, καθώς λένε, την Όσσα και (τό βουνό) αυτό που ονομάζουν Πήλιο οι γιοι του Άλωέα σπεύδοντας νά φθάσουν στον ούρανό»*.

Οι παρατηρήσεις μας αυτές δέν μειώνουν καθόλου την καινούργια προσφορά του L. G. Westerink· πέρα από τις συνηθισμένες δυσκολίες ενός εκδότη, ο W. εἶχε νά αντιμετώπιση ακόμη, και μάλιστα για την γαλλική μετάφραση του κειμένου, και τό περίτεχνο ύφος του μαγίστρου Νικήτα. 'Ο πλούσιος σχολιασμός και οι Πίνακες που συνοδεύουν την έκδοση είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι για τον μελετητή και τον αναγνώστη.

Marina Sacopoulo, La Théotokos à la mandorle de Lythran-komi, Paris, Maisonneuve - Larose 1975. σ. 113, πίν. XXXII. (Ouvrage publié avec le concours du C.N.R.S.).

Οι περιορισμένες γνώσεις μας για τὰ λίγα μνημεῖα μὲ ψηφιδωτὸ διάκοσμο ποὺ ἔχουν σωθῆ ἀπὸ τὴν προεικονομαχικὴ περίοδο πλουτίσθηκαν σημαντικὰ μὲ δύο πρόσφατες δημοσιεύσεις: τὸν τόμο τῶν G. Forsyth καὶ K. Weitzmann γιὰ τὰ λουσιτινάεια ψηφιδωτὰ στὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ στὸν ὄρθιο τοῦχο πάνω ἀπ' αὐτὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Ἀγίας Λίκατερίνης τοῦ Σινᾶ καὶ τὴ μονογραφία τῆς Marina Sacopoulo γιὰ τὴν ἀσφαλῶς λίγο ἀρχαιότερη ψηφιδωτὴ διακόσμηση στὴν ἀψίδα τῆς Παναγίας Κανακαριᾶς στὴ Λυθράγκωμη τῆς Καρπασίας στὴν Κύπρο.

Καὶ οἱ δύο διακοσμήσεις εἶχαν ἐπανειλημμένα ἀπασχολήσει σὲ παλαιότερη ἐποχὴ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς τέχνης. Οἱ νέες ὥστόσο δημοσιεύσεις, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλούσια εἰκονογράφηση — τοῦτο ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Σινᾶ ποὺ παρουσιάζονται σὲ θαυμάσιους ἐγχρωμους καὶ ἀσπρόμαυρους πίνακες — ἐπισημαίνουν πολλὰ στοιχεῖα καίριας σημασίας. Αὐτὰ παίρνουν νέα διάσταση καὶ χάρη στὶς καλύτερες δυνατότητες ποὺ προσφέρονται σήμερα γιὰ τὴ μελέτη τῶν δύο μνημείων. Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθῆ ὅτι ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν ψηφιδωτῶν αὐτῶν ὀλοκληρώθηκαν τὰ τελευταῖα 25 χρόνια: εἰδικότερα, ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς Παναγίας Κανακαριᾶς (τὸ πλαίσιο μὲ τὰ στηθάρια τῶν ἀποστόλων) ἀποκαλύφθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1950. Πρέπει ἐπίσης νὰ σημειωθῆ ὅτι ἔχει κατατεθῆ γιὰ δημοσίευση πρὸ διετίας στὸ Βυζαντινὸ Κέντρο Dumbarton Oaks τῆς Washington διεξοδικὴ μονογραφία γιὰ τὴν ψηφιδωτὴ διακόσμηση τῆς Παναγίας Κανακαριᾶς ἀπὸ τὸν A. H. S. Megaw ποὺ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀσχολεῖται ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια μὲ τὴ μελέτη τῶν μνημείων τῆς Κύπρου.

Ἡ κ. Marina Sacopoulo, ποὺ εἶναι γνωστὴ γιὰ πολλὲς ἐνδιαφέρουσες ἐργασίες σχετικὰ μὲ τὰ κυπριακὰ μνημεῖα, ἀφιερώνει μιὰ ἐξονυχιστικὴ μελέτη στὴν εἰκονογραφία τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Κανακαριᾶς. Αὐτὴ συμπληρώνεται ἀπὸ στυλιστικὴ ἀνάλυση καὶ μιὰ βαθύτερη ἐρευνα γύρω στὰ θεολογικὰ ρεύματα ποὺ κυριαρχοῦν στὸ βυζαντινὸ χῶρο, ἰδιαιτέρως στὴν Κύπρο, τὴν ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἢ ὅποια μπορεῖ νὰ τοποθετηθῆ στὴν πρώτη πενηνταετία τοῦ βίου αἰῶνα. Ἡ τελευταία αὐτῆ ἐρευνα, ποὺ ἀποσκοπεῖ νὰ συνδέσῃ τὸ ἔργο τέχνης μὲ τὸ θεολογικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς του, ἔχει ἀφετηρία τὴ σπουδαιότερη καὶ πολυσυζητημένη εἰκονογραφικὴ ἰδιομορφία τοῦ κυπριακοῦ ψηφιδωτοῦ, δηλαδὴ τὴν ἀπεικόνιση τῆς ἐνθρονῆς βρεφοκρατούσας Παναγίας μέσα σὲ mandorla, στοιχεῖο ποὺ εἶναι σημάδι τῆς θεότητας στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ γιὰ τοῦτο χαρακτηρίζει κατ' ἐξοχὴν τίς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ μόνου.

Ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος τῆς ἀψίδας μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς ποὺ ἐνσωματώθηκε στὸ μεταγενέστερο ναὸ τῆς Παναγίας Κανακαριᾶς παρουσιάζει, στὸ τεταρτοσφαίριο, μιὰ πολὺ κακὰ διατηρημένη παράσταση τῆς ἐνθρονῆς Παναγίας μὲ τὸ Βρέφος ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καί, στὸ τόξο γύρω γύρω, τὰ στηθάρια δώδεκα ἀποστόλων (ἔχουν καταστραφῆ τὰ δύο). Ἡ Παναγία καὶ οἱ ἀρχάγγελοι εἰκονίζονται σὲ παραδει-

σιακό τοπίο με φοίνικες και τὰ στηθάρια τῶν ἀποστόλων παρεμβάλλονται σὲ γιρλάντα ἀπὸ φυτική διακόσμηση.

Τὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ κυπριακοῦ μνημείου ἐμφανίζεται μερικὲς φορές στὴν εἰκονογραφία τῆς ἀψίδας τῶν ναῶν τοῦ 6ου αἰώνα. Ὡστόσο, πολλὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα καὶ ἡ συσχέτιση τοῦ κεντρικοῦ θέματος μὲ τὰ στηθάρια τῶν ἀποστόλων ἐπιτρέπουν νὰ πάρῃ ἡ διακόσμηση αὐτὴ συγκεκριμένη θέση στὸ σύνολο τῶν παλαιοχριστιανικῶν παραστάσεων ἀψίδας ποὺ ἔχουν σωθῆ καὶ νὰ δώσῃ ἔμμεσα μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸν ζωγραφικὸ μνημειακὸ διάκοσμο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ ὁποῖος καταστράφηκε κατὰ τὴν περίοδο τῆς Εἰκονομαχίας. Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε ὅτι οἱ περισσότερες παλαιοχριστιανικὲς ψηφιδωτὲς διακοσμῆσεις ἀψίδας σώθηκαν στὴν Κύπρο (Παναγία Κανακαριά, Παναγία Κυρὰ στὰ Λειβάδια κοντὰ στὴν Ἀμμόχωστο καὶ Παναγία Ἀγγελόκτιστη στὸ Κίτι), στὸ Σινᾶ καὶ στὴν Ἰταλία, δηλαδὴ σὲ περιοχὲς ποὺ βρισκόνταν ἐξ ὀλοκλήρου ἢ ἐν μέρει ἔξω ἀπὸ τὴν ἰσχύ τῶν εἰκονομαχικῶν διαταγμάτων τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Δὲν πρέπει νὰ μᾶς ξενίζη, ἐξάλλου, τὸ ὅτι γίνεται λόγος σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γιὰ διακοσμῆσεις ἀψίδας. Τὸ ψηφιδωτὸ εἶναι μιὰ ἐκλεπτυσμένη καὶ πολὺ δαπανηρὴ τεχνικὴ γι' αὐτὸ προοριζόταν κυρίως γιὰ τὸ σπουδαιότερο τμῆμα μιᾶς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, δηλαδὴ τὴν ἀψίδα, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ ναοῦ ἔφεραν συνήθως διακόσμηση μὲ τοιχογραφίες.

Ἡ λεπτομερειακὴ εἰκονογραφικὴ μελέτη τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Παναγίας Κανακαριᾶς ποὺ ἐπιχειρεῖ ἡ Marina Sacoroulo εἶναι ὑποδειγματικὴ καὶ ἐξασφαλίζει ἀκριβεῖς συσχετίσεις μὲ τὸ γνωστὸ ἀρχαιολογικὸ ὕλικό τῆς ἐποχῆς. Ἐπειδὴ ὡστόσο ὁ ἀριθμὸς τῶν σχετικῶν ἔργων εἶναι πολὺ περιορισμένος, θὰ πλούτιζε ἀσφαλῶς τὸ συγκριτικὸ ὕλικό ἢ προσθήκη τοῦ θαυμάσιου κοπτικοῦ ὑφάσματος Ἰουστινιάνειας ἐποχῆς ποὺ ἀπέκτησε πρόσφατα τὸ Μουσεῖο τοῦ Cleveland (βλ. Dorothy G. Shepherd, *An Icon of the Virgin. A Sixth-Century Tapestry panel from Egypt, The Bulletin of The Cleveland Museum of Art*, March 1969, σ. 90-120). Τὸ ὑφασμα ἀντιγράφει προφανῶς τὴν εἰκονογραφία τῆς ἀψίδας ἐνὸς ναοῦ. Ἡ κύρια παράσταση εἶναι ἡ Παναγία ἐνθρονῆ μετὰ τὸν Χριστό, πλαισιωμένη ἀπὸ δύο ἀρχαγγέλους (Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ), μέσα σὲ παραδεισιακὸ τοπίο. Ἡ κεντρικὴ παράσταση περιβάλλεται ἀπὸ πλαίσιο μὲ στηθάρια ἀποστόλων ποὺ παρεμβάλλονται κατὰ διαστήματα ἀνάμεσα σὲ φυτικὴ διακόσμηση, ὅπως καὶ στὴν Κανακαριά. Ὅχι μόνον ἡ στάση τῆς Παναγίας, ὁ τρόπος ποὺ κρατεῖ ὁ Χριστὸς τὸ εἰλητάριο καὶ ἡ σχέση τῶν ἀρχαγγέλων μὲ τὴν κεντρικὴ παράσταση ἀποκαλύπτουν κοινὴ ἀντιμετώπιση μὲ τῆς Παναγίας Κανακαριᾶς, ἀλλὰ καὶ τὸ πλαίσιο μὲ τὰ δώδεκα στηθάρια ἀποστόλων εἶναι κοινὸ καὶ στίς δύο παραστάσεις καὶ ὑποδηλώνει τὴ σημασία ποὺ ἀποδίδει ἡ πρώιμη βυζαντινὴ τέχνη σ' αὐτὴ τὴν προσέγγιση. Τὸ ὑφασμα τοῦ Cleveland προσφέρει μιὰ ἀκόμη ἔνδειξη γιὰ τοὺς χωριστοὺς δρόμους ποὺ ἀκολούθησαν ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Δύση ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογή τῶν ἀποστόλων ἀφοῦ, ὅπως δείχνουν τὰ μνημεῖα, ἡ προσθήκη τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν στοὺς ἀποστόλους μὲ τὴ συνεπαγόμενη παράλειψη ἰσαριθμῶν προσώπων τῆς ἀρχικῆς ομάδας σημειώνεται μόνον στὴν Ἀνατολή. Ἀκόμη τὸ ἴδιο ἔργο παρέχει μιὰ πρόσθετη μαρτυρία γιὰ τὴ μελέτη τῶν φυσιογνωμικῶν τύπων τῶν ἀποστόλων, στοὺς ὁποίους ἡ Sacoroulo ἀφιερώνει ἐπίσης μετὰ ἀγλο τμῆμα τῆς μελέτης της.

Ένας από τους κυριότερους στόχους μιᾶς λεπτομερειακῆς εἰκονογραφικῆς καὶ στυλιστικῆς μελέτης ἑνὸς ἔργου τέχνης εἶναι ἀσφαλῶς ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ πνευματικὸ κλίμα πὸ τὸ δημιούργησε. Γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ συγκεκριμένου μνημείου οἱ δυσκολίες μιᾶς τέτοιας προσπάθειας εἶναι πολλῆς μετὰ τὴν παρούσα γνώση τῶν πραγμάτων. Ἀποδίδοντας μικρότερη σημασία σὲ μερικὰ ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικὰ καὶ στυλιστικὰ στοιχεῖα πὸ θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ συνδέσουν τὸ ἔργο μὲ ἓνα συγκεκριμένο κέντρο — οἱ θεωρίες ἄλλωστε γιὰ τὴ δημιουργικότητα στὴν τέχνη τῶν μεγάλων ἀστικῶν καὶ θρησκευτικῶν κέντρων τῆς Ἀνατολῆς πὸ ἀπασχολοῦσαν κατ' ἐξοχὴν τὴν ἔρευνα στὶς ἀρχές τοῦ αἰῶνα δὲν ἔχουν ἀποκρυσταλλωθῆ οὔτε καὶ σήμερα — ἡ συγγρ. ἀφιερώνει μεγάλο μέρος τῆς μελέτης τῆς στὴ διερεύνηση τοῦ θεολογικοῦ κλίματος τῆς ἐποχῆς τοῦ ψηφιδωτοῦ. Πρόθεσή της εἶναι νὰ διαλευκάνη τὴν πὸ αἰνιγματικὴ εἰκονογραφικὴ ἰδιομορφία τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Παναγίας Κανακαριᾶς, δηλαδὴ τὴ φωτεινὴ δόξα, τὴ mandorla πὸ περιβάλλει τὴν Παναγία καὶ τὸ Βρέφος. Ἡ ἰδιοτυπία αὐτὴ παρατηρεῖται στὴν Ἀνατολὴ μιὰ ἀκόμη φορά, συγκεκριμένα στὶς τοιχογραφίες τοῦ παρεκκλησίου τῶν ἁγίων Ἰωακείμ καὶ Ἄννας στὸ Kizil Tehoukour τῆς Καππαδοκίας, ἓνα σύνολο πὸ ἔχει τοποθετηθῆ ὡς τώρα ἀνάμεσα στὸν 7ο καὶ τὸν 11ο αἰῶνα. Ἀντίθετα, ἡ ἴδια ἰδιομορφία εἶναι τυπικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ ρομανικὴ εἰκονογραφία.

Οἱ ἐξηγήσεις πὸ δόθηκαν ὡς τώρα γιὰ τὴν παρουσία τῆς mandorla στὸ κυπριακὸ μνημεῖο περιστρέφονται, ὅπως σημειώνει ἡ συγγρ., σὲ τρεῖς βασικὲς ἰδέες: α) τὴν ἔξαρση τῆς Παναγίας (Majestas Mariae), πὸ ἀπεικονίζεται ἔτσι σὰν βασιλίτσα· β) τὴν παραδοχὴ τῆς θεότητας τῆς Παναγίας, καὶ γ) τὴν ἔξαρση τῆς Παναγίας ὡς Θεοτόκου, προκειμένου νὰ ὑπογραμμισθῆ μὲ τὸ μέσο τῆς mandorla, πὸ εἶναι σημάδι θεοφάνειας, ἡ θεία φύση τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς γεννήσεως. Ἡ τελευταία ἀποψη ἔχει διατυπωθῆ ἀπὸ τὸν Α. Grabar πὸ ἔχει ἀφιερῶσει εἰδικὸ ἄρθρο γιὰ τὴ συγκεκριμένη εἰκονογραφικὴ ἰδιομορφία (βλ. Α. Grabar, *The Virgin in a Mandorla of Light*, *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A. M. Friend, Jr.*, Princeton 1955, σ. 310 κ.έ.).

Σ' αὐτὲς τὲς ἐρμηνεῖες ἡ Μ. Sacopoulo ἔρχεται νὰ προσθέσῃ μιὰ νέα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ mandorla πὸ περιλαμβάνει τὴν Παναγία καὶ τὸν Χριστὸ ἀποσκοπεῖ νὰ ἐκφράσῃ τὴ διπλὴ παρουσία τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ στὸ πρόσωπο τοῦ Υἱοῦ, σύμφωνα μὲ τὴ δογματικὴ διατύπωση τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνος (451). Ἡ mandorla ἐκφράζει τὴ θεότητα τοῦ Λόγου πὸ δέχεται τὴν ἀνθρώπινη φύση τοῦ Ἰησοῦ, συμβολιζόμενη ἀπὸ τὴ μητέρα του, γιὰ νὰ ἀποτελέσῃ τὸ πρόσωπο ἢ τὴν ὑπόσταση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ (σ. 91 κ.έ.). Στὴν πολὺπλοκὴ εἰκονολογικὴ μελέτη πὸ ἐπιχειρεῖ ἡ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ δείξῃ ὅτι αὐτὴ ἡ ὄχι ἀπλὴ πλαστικὴ ἔκφραση τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ πὸ δὲν συγχέονται μεταξὺ τους, ὅπως παρουσιάζεται στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Παναγίας Κανακαριᾶς, ἀποτελεῖ βασικὰ ἓνα στοιχεῖο πολεμικῆς, κυρίως ἐναντίον τῶν μονοφυσικῶν, πὸ δὲν δέχονταν τὴν ἀνθρώπινη φύση τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἔτσι τὸ στοιχεῖο τοῦτο, ἔχει τὴ γνώμη, ὅτι ἀντανάκτῃ τὸν μονοφυσικὸ κίνδυνο πὸ διατρέχει ὄχι μόνον ἡ πρωτεύουσα τοῦ κράτους, ἀλλὰ περισσότερο ἡ Κύπρος τὸν 6ο αἰῶνα, εἰδικότερα μετὰ τὸ 536 πὸ ἀποσπάσθηκε ἀπὸ τὴ διοικητικὴ ἐξάρτηση τῆς Ἀντιόχειας. Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθῆ ἡ μοναδική

παρουσία τῆς εικονογραφικῆς ιδιομορφίας στὸ κυπριακὸ μνημεῖο τοῦ βου αἰώνα.

Ἡ ἐπαλήθευση μιᾶς παρόμοιας θεωρίας εἶναι φυσικὸ νὰ παρουσιάξῃ μεγάλες δυσκολίες, δεδομένου μάλιστα ὅτι οἱ μαρτυρίες τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς εἶναι πολὺ λειψές. Οὔτε ἄλλωστε εἶναι δυνατόν νὰ παραγνωρισθῇ ὅτι στὴ θρησκευτικὴ εικονογραφία, μάλιστα μιᾶς τόσο πρώιμης περιόδου, ποὺ χαρακτηρίζεται γιὰ τὴν πολλαπλότητα τῶν θεολογικῶν ρευμάτων, θὰ συνυπῆρχαν πολλὰ «στρώματα» θεολογικῆς ἐρμηνείας στὸ ἴδιο ἔργο. Ἡ Marina Saccoulo μᾶς ὑπενθυμίζει μὲ τὸν πιὸ γλαφυρὸ τρόπο πόσο δύσκολη εἶναι ἡ ἀνίχνευση τοῦ συμβολικοῦ περιεχομένου τῆς τέχνης τῆς πρώιμης βυζαντινῆς ἐποχῆς, καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ ἀναψηλάφηση τῶν κειμένων ἀποτελεῖ βασικὴ ἀναγκαιότητα γιὰ τὸν ἱστορικὸ τῆς τέχνης. Ἀκριβῶς, ἡ μεγαλύτερη συμβολὴ τῆς μονογραφίας τῆς συγγρ. εἶναι ἡ ἐξαντλητικὴ χρησιμοποίηση τῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία καὶ γιὰ τὸ ἱστορικὸ ὑπόβαθρο τοῦ βου αἰώνα ἔτσι ὥστε νὰ παρουσιάζεται ἀνάγλυφη ἡ εἰκόνα γιὰ τὰ σημαντικὰ κοινὰ σημεῖα καὶ τὶς ἐξίσου θεμελιώδεις διαφορὲς ποὺ ὑπογραμμίζουν τὴν παραγωγὴ τῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς.

ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ

Dr. Berki Feriz, Újgörög társalgási zsebkönyv. Tankönyvkiadó, Budapest 1974. σ. 136. [«Ὁδηγὸς σύντομων νεοελληνοουγγρικών κειμένων»].

Μὲ τὸ βιβλίο του αὐτὸ ὁ δρ. Feriz Berki καλύπτει ἓνα σημαντικὸ κενό. Ἡ πρώτη ἐκδοσις τοῦ ἔργου εἶχε γίνῃ στὰ 1969, καὶ ἡ δευτέρα στὰ 1973, στὴ σειρά τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου τῆς Οὐγγαρίας («Μαθαίνουμε γλώσσες»). Πρὶν ἀπὸ 50 χρόνια, στὰ 1925, εἶχε ἐκδοθῇ γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Οὐγγαρία ἀπὸ τὴν σειρά «Γρήγορη ἐμάθηση ξένων γλωσσῶν» ἓνα τετράδιο μὲ 39 μόνο σελίδες, μὲ νεοελληνικά, οὐγγρικά καὶ γερμανικά κείμενα.

Σήμερα, μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς εἰρηνικῆς συνύπαρξης ἢ ἐπαφῆ ἀνάμεσα στοὺς λαοὺς ἐντείνεται ὀλοένα καὶ περισσότερο. Οἱ Οὐγγροὶ περιηγητὲς ποὺ ταξίδευαν παλαιότερα στὴν Ἑλλάδα ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιοῦν παρόμοια βοθηήματα (ὀδηγοὺς) ξένα, κυρίως γερμανοελληνικά, ὅπως π.χ. τοῦ I. Καλιτσουνάκι, τοῦ A. Steinmetz κτλ. Τὰ βιβλία ὅμως αὐτά, τυπωμένα στὴν Ὁμόσπονδη Δημοκρατία τῆς Γερμανίας, καὶ μάλιστα σὲ παλαιὰ χρόνια (1912 καὶ 1951), εἶναι σήμερα δυσεύρετα. Γι' αὐτὸ ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἐκδοσις Βιβλίων» ἱκανοποιεῖ μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ μιὰ πραγματικὰ μεγάλη ἀνάγκη.

Στὴν Εἰσαγωγὴ του ὁ συγγρ. κάνει πρῶτα μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας καὶ ὕστερα δίνει τὴν προφορὰ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων. Ἀκολουθοῦν τὰ θέματα τοῦ βιβλίου, πάνω ἀπὸ 50, ποὺ δίνονται μὲ κατάλληλες γιὰ τὴν κάθε περίπτωσι φράσεις.

Ἐπειδὴ λείπει ἓνα ἑλληνοουγγρικό λεξικό, ὁ συγγρ. ἀναγκάζεται σὲ πολλὰ σημεῖα ν' ἀπαριθμῇ ἀπλῶς τὶς λέξεις. Τὰ θέματα, ὅπως σημειώνουμε παραπάνω, ἐνδιαφέρουν κυρίως τοὺς Οὐγγρους τουρίστες. Ἡ σειρά τους ὁμοῦς σὲ πολλές περιπτώσεις δὲν εἶναι ἀυστηρὰ λογική. Ἔτσι π.χ., μετὰ τὰ κεφάλαια «Ἐστιατόριο» καὶ «Μενού», ἀκολουθεῖ τὸ μέρος «Γμῆμα Ἀλλοδαπῶν» καὶ ἀμέσως ὕστερα τὸ «Καφενεῖο». Σὲ ἄλλο σημεῖο πάλι, ἐκεῖ π.χ. πού γίνεται λόγος γιὰ παραγγελία δωματίου, τὰ γραφόμενα ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Ξενοδοχεῖο».

Ἡ ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων γίνεται κατὰ σελίδα σὲ τρεῖς στῆλες: στὴν πρώτη δίνονται οἱ οὐγγρικές ἐκφράσεις, στὴ δευτέρα ἢ μετὰφρασή τους στὰ νεοελληνικά, στὴν τρίτη μεταγράφονται οἱ ἑλληνικές λέξεις μὲ οὐγγρικά στοιχεῖα. Ἡ κάθε οὐγγρική φράση ἔχει ἀπέναντί της τὶς δύο ἄλλες ἀποδόσεις. Πολὺ ἐντεχνα λύθηκε τὸ πρόβλημα τῶν τονιζόμενων ἑλληνικῶν φωνηέντων μὲ κυρτὰ στοιχεῖα κατὰ τὴ μεταγραφή στὰ οὐγγρικά, ἀλλὰ ἡ χρῆση τοῦ κόμματος ὀδηγεῖ κάποτε σὲ λανθασμένη ἀνάγνωση. Ἐνα νέο στοιχεῖο εἰσάγεται στὴ μεταγραφή μὲ οὐγγρικά στοιχεῖα: ὁ τόνος τῆς πρότασης.

Στὴν Ἑλλάδα, ὅπως εἶναι γνωστό, κυριαρχεῖ διγλωσσία: ὑπάρχει ἡ κοινὴ γλῶσσα καὶ ἡ ἐπίσημη. Ὁ συγγρ. σωστὰ δίνει τὶς φράσεις μόνο τῆς κοινῆς, καὶ σπάνια χρησιμοποιεῖ φράσεις τῆς λόγιας γλώσσας, τὶς ὁποῖες καὶ σημειώνει ξεχωριστά.

Ἄν ἀναλογιστῆ κανεὶς ὅτι τὸ βιβλίον προορίζεται γιὰ Οὐγγρους τουρίστες καὶ ὅτι στὴν Οὐγγαρία λίγοι γνωρίζουν τὸ ἑλληνικὸ ἀλφάβητο, θὰ θεωρήσῃ μετὰ τὴν πρώτη ματιὰ περιττὸ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο. Οἱ τουρίστες ὁμοῦς θὰ δοῦν στὴν Ἑλλάδα πολλές ἐπιγραφές, ἀνακοινώσεις, διαφημίσεις κτλ., ὥστε ἐξοικειώνονται ἀρκετὰ μὲ τὶς φράσεις τοῦ βιβλίου. Γι' αὐτὸ ὁμοῦς ἀκριβῶς θὰ ἔπρεπε, κατὰ τὴ γνώμη μου, σὲ μιὰ μεταγενέστερη καὶ συμπληρωμένη ἐκδόση τοῦ βιβλίου νὰ δοθῇ μετὰ τὴν προφορὰ καὶ μιὰ σύντομη περίληψη τῆς νεοελληνικῆς γραμματικῆς. Αὐτὸ εἶναι τελείως ἀπαραίτητο, γιὰτὶ λείπουν ἀπὸ τὴν οὐγγρική βιβλιογραφία καὶ λεξικά καὶ γραμματικὴ τῆς Νεοελληνικῆς, καὶ οἱ Οὐγγροι συναντοῦν μεγάλες δυσκολίες στὴν ἐμάθησή της. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς Ἑλληνας τουρίστες στὴν Οὐγγαρία τὸ βιβλίον τοῦ δρ. Berki θὰ ἦταν πολὺ χρήσιμο.

ÖDÖN FÜVES

«Ἑλληνικὴ Δημοιογία», τόμος ΙΔ'. *Ἐποτέριον*. Ἐπιμέλεια Ἀ δ α μ α ν τ ί ο υ Σ τ. Ἀ ν ε σ τ ί δ η, Ἀθῆναι 1974 (Βιβλιογραφικὸς κύκλος «Λυκείου ἢ Ἀθηνᾶ» ἐκπαιδευτηρίων Γ. Ζηρίδη). 80, σ. κδ' + 318.

Διπλοῦν παράδειγμα πρὸς μίμησιν ἀποτελεῖ τὸ ὑπὸ κρίσιν δημοσίευμα, ἀφ' ἑνὸς λόγῳ τοῦ ὑποδειγματικοῦ καθ' ἕνα τρόπου, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ ἐκδότης ἔλυσε τὸ πρόβλημα τῆς κατατάξεως τῆς ὕλης τοῦ ὑπὸ καταλογογράφῃσιν περιοδικοῦ, ἀφ' ἑτέρου λόγῳ τῆς συμμετοχῆς ομάδος μαθητῶν τῶν τριῶν τελευταίων τάξεων τοῦ γυμνασίου εἰς τὴν ἀποδελτίωσιν τῶν δημοσιευμάτων καὶ

σύνταξιν τοῦ εὑρετηρίου, πρᾶγμα ποῦ ἀποτελεῖ ἀρίστην εἰσαγωγὴν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μεθοδικότητα διὰ τοὺς συμμετασχόντας μαθητάς.

Παρ' ὅλην τὴν ἐμπαθῆ καθημερινότητα καὶ μισαλλοδοξίαν, ποῦ ἀποπνέουν πολλὰς φορές οἱ στῆλεις τοῦ εὑρετηριαζομένου περιοδικοῦ, ἐμπεριέχονται ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἐκεῖ ἀξιόλογοι μελέται ἱστοριοφιλολογικοῦ περιεχομένου, τῶν ὁποίων τὸ εὑρετήριον ἔρχεται νὰ ἐπισημάνῃ τὴν ὕπαρξιν καὶ διευκολύνη τὴν χρῆσιν.

Εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ βιβλίου (σ. ια'-ιη'), τῆς ὁποίας ἡ προσεκτικὴ ἀνάγνωσις συνιστᾶται εἰς πάντα προτιθέμενον νὰ συντάξῃ παρόμοιον ἔργον, ἐξήγει ὁ ἐπιμεληθεὶς τὴν ἔκδοσιν τὴν σύλληψιν καὶ δομὴν τοῦ εὑρετηρίου. Κατὰ ταῦτα διαιρεῖται τοῦτο εἰς δύο κύρια μέρη: Εἰς τὸ πρῶτον μέρος κατατάσσονται τὰ δημοσιεύματα καθ' ἕλην καὶ ἀριθμοῦνται κατ' ἀπόλυτον τάξιν (1-6835). Τὸ δεῦτερον μέρος περιλαμβάνει τοὺς πίνακας (ὀνόματα καὶ πράγματα) μὲ παραπομπὰς εἰς τὸν ἀντίστοιχον ἀριθμὸν τοῦ πρώτου μέρους. Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι καὶ τὸ πλέον ἐνδιαφέρον, διότι ἐδῶ πρέπει νὰ καταφύγῃ ὁ ἀναγνώστης πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν δημοσιευμάτων ἐνὸς συγγραφέως ἢ πρὸς διαπίστωσιν τῶν ἐμπεριεχομένων ἄρθρων σχετικῶς μὲ μίαν προσωπικότητα ἢ ἐν ὀρισμένον θέμα.

Εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἄς μοῦ ἐπιτραπῆ νὰ ἐπισημάνω τὰς κατωτέρω παραλήψεις ἢ τυπογραφικὰ καὶ ἄλλα σφάλματα:

1) Π α ρ α λ ε ἰ ψ ε ι ς : σ. 10 εἰς τὰ ἔργα τοῦ Θεοκρίτου νὰ προστεθοῦν ἡ Ἄμαρ-
 ρυλλίς ΙΑ 419-20 καὶ ἡ Φαρμακείτρια ΙΑ 421-4 - σ. 16 νὰ προστεθῇ *Ἠάλλη*, Ἀγγελικὴ,
 Ὡδὴ εἰς τὸν λόρδο Βύρωνα ΙΑ 629-30 - σ. 189 ἀρ. 6118 νὰ προστεθῇ τὸ δημοσίευμα ποῦ
 εὑρίσκεται ὑπὸ τὸν ἀρ. 5118 - σ. 218 νὰ προστεθῇ *Μαντουῖδης*, *Μιχ. 2361* (ἐπίσης σ. 64)—
 σ. 221 νὰ προστεθῇ *Πολίτης*, *Ι. 2341* - σ. 227 νὰ προστεθοῦν *Μάλαινος*, Ἐπ. *Ι. 1756* καὶ
Μαυρογιάννης, *Γ. ΙΑ 419* κ.έ. - σ. 228 νὰ προστεθῇ *Ταγκόπουλος*, *Δ.Π. 1179* καὶ νὰ δια-
 γραφῆ ἀπὸ τὴν προηγουμένην σελίδα *Ζαγκόπουλος*, *Δ.* - σ. 253 s.v. *κεφαλή ἀγοριοῦ* νὰ
 προστεθῇ 5373 καὶ νὰ διαγραφῆ ὁ αὐτὸς ἀρ. ἀπὸ τὴν σ. 255 s.v. *λαιδί* - σ. 257 νὰ προστε-
 θῇ *Σκοπὸς Ζακύνθου* 6000, 6001 - σ. 264 νὰ προστεθῇ Ἐλευσίνιος γέφυρα *Ζ 47* καὶ νὰ δια-
 γραφῆ ἀπὸ τὴν σ. 252 - εἰς τὸ *Καλαμάτας κάστρο* ἀντιστοιχεῖ μόνον ὁ ἀρ. 6378 - σ. 262
 s.v. *Μωραϊτίδης*, Ἀ. νὰ προστεθῇ ἡ φωτογραφία ΣΤ' 521 (ἐπίσης σ. 195) καὶ νὰ διαγραφῆ
 ὁ ἀρ. 6361 - σ. 263 νὰ προστεθῇ *Παπαμιχαλόπουλος*, *Η. 6323* καὶ νὰ διαγραφῆ ἀπὸ τὴν
 προηγουμένην σελίδα *Μιχαλακόπουλος*, *Η.* - σ. 264 νὰ προστεθῇ *Pasquali*, *G. 6418*. Εἰς
 τὰ ξενόγλωσσα ὀνόματα (θέματα φωτογραφιῶν) δὲν ἀνευρίσκονται ἐπίσης οἱ εἰκονιζόμενοι
 στίς σελίδες *Α 136*, 205, 345, *Β 553* καὶ *Ζ 573* - σ. 293 s.v. *μοιρολόγι* νὰ προστεθῇ 2902 -
 σ. 295 νὰ προστεθῇ *Ξάνθος*, *Μ. Α 216* κ.έ. - σ. 303 νὰ προστεθῇ *Σκουφᾶς*, *Ν. Α 236* - σ.
 306 νὰ προστεθῇ *Τσακάλωφ*, *Θ. Α 239* - σ. 313 νὰ προστεθῇ *Rabelais*, *Γ. 3328*. Στὸ τε-
 λευταῖον τοῦτο τμήμα (τὰ ὀνόματα καὶ τὰ πράγματα) θὰ μπορούσαν ἴσως νὰ προστεθοῦν
 καὶ οἱ Πετρίδης, *Η.*, Λαμπελέτ, *Γ.* κ.τλ. (2311), Νεζεριτής, *Λ.*, Παλλάντιος, *Μ.*, Παπαϊω-
 άννου, *Γ.* κ.τλ. (2628), Δαυελάκης, *Θ.*, Φώσκολος, *Ο.* κ.τλ. (2918), Κοσμάς ὁ Ἱεροσολύ-
 μων (2146), Φλέσσας, *Γ.* καὶ Μποταίτης, *Μ.* (*Ζ 452*) κ.τλ.

2) Τ υ π ο γ ρ α φ ι κ ᾶ καὶ ἄ λ λ α σ φ ἄ λ μ α τ α : σ. 8 ἀρ. 251 *Βουρλέκη*
 (ἐπίσης σ. 213) - σ. 10 ἀρ. 377 578 (ἀντὶ 57) - σ. 11 ἀρ. 428 *Κανετάνη* / ἀρ. 472 *πέθανες*
 - σ. 12 ἀρ. 526 *Κατακόμβες* / ἀρ. 530 *Γράμμο* - σ. 13 ἀρ. 557 *Νάτου* / ἀρ. 558 *ἀμμάδια* /
 ἀρ. 561 *ἦλιου* - σ. 14 *Μακαρόνις* / *Μαντζουράνης* (ἐπίσης σ. 218) - σ. 15 ἀρ. 670 796

(ἀντὶ 769) / ἄρ. 688 νὰ διαγραφῇ 579 - σ. 16 ἄρ. 702 ψυχῇ - σ. 24 ἄρ. 1179 Α. Π. Ταγκόπουλος - σ. 25 ἄρ. 1188 τουρκοπατημένη / ἄρ. 1189 *Vigny* / ἄρ. 1196 *Foscolo, U.* / ἄρ. 1207 *Leopardi* - σ. 26 ἄρ. 1219 *triumph* - σ. 27 ἄρ. 1241 Σάρορος - σ. 31 ἄρ. 1346 Νίνος - σ. 35 ἄρ. 1485 γρ. 6 718 (ἀντὶ 716) - σ. 37 ἄρ. σελίδος 37 (ἀντὶ 87) / ἄρ. 1583 Γιούλια / 61^ο ἀντὶ 618) - σ. 39 ἄρ. 1625 ἀλλαξιὰ - σ. 42 ἄρ. 1673 *Müller / Nietzsche / Schneidewin* (ἐπίσης σ. 225) - σ. 57 ἄρ. 2154 ἑλλην. ποίησιν (ἀντὶ Ἑλλάδα) - σ. 65 ἄρ. 2399 Α (ἀντὶ Ε) - σ. 72 ἄρ. 2655 Καλοσγοῦρος / ἄρ. 2669 ΑΝ. (ἀντὶ Ν.Α.) - σ. 74 Παμπούκης, Ι.Τ. (ἐπίσης σ. 220) - σ. 87 *Friedell, Egon / Pavinini* (ἐπίσης σ. 225) - σ. 89 ἄρ. 3200 *Kallé* / *anciens* - σ. 91 ἄρ. 3237 ποίησι / *Μελέτες* / ἄρ. 3245 τῆς (ἀντὶ μιᾶς) - σ. 92 ἄρ. 3263 *Katsarā* - σ. 94 ἄρ. 3314 Μαντζαβινάτου (ἐπίσης σ. 231) - σ. 95 ἄρ. 3339 *Osterfest / Osterliturgie / Ostkirche / Osternovellen / gricchischer / Mazedonische* - σ. 101 ἄρ. 3475 Πρωτοπαπᾶ (ἐπίσης σ. 232) / ἄρ. 3481 Μινώτου - σ. 102 ἄρ. 3504 *Translated* / ἄρ. 3505 *Allen* - σ. 103 ἄρ. 3519 ἐντυπώσεις - σ. 104 ἄρ. 3538 Φέγγη / ἄρ. 355^ο *Morée* - σ. 105 ἄρ. 3565 Μιοχλόγρου (ἐπίσης σ. 232) - σ. 149 ἄρ. 4718 τὸ ἀρχικὸν ἄ. να τεθῆ δύο ἀριθμοὺς πρὸ ἐπάνω (4716) - σ. 153 ἄρ. 4878 Μπάουρα - σ. 155 ἄρ. 4923 Μουσικοφιλολογικῆ - σ. 164 ἄρ. 5135 *Lichtenberg* (ἐπίσης σ. 312) / ἄρ. 5139 *Schweitzer* - σ. 165 ἄρ. 5148 *Steinbeck* - σ. 178 ἄρ. 5634 Ρομέλης / ἄρ. 5651 Κορφιωτάκη - σ. 182 ἄρ. 5735 498 (ἀντὶ 497) - σ. 186 ἄρ. 6000 καὶ 6001 Σκοπὸς - σ. 188 Τέτσης (ἀντὶ Τσέτσης) - σ. 191 ἄρ. 6190 Μαδορηῆ (ἐπίσης σ. 262) - σ. 195 ἄρ. 6320 Μιχαλόπουλος (ἀντὶ Μιχαλακόπουλος) / Γ. Σταματόπουλος / Ἰουλ. Τράταλη (ἐπίσης σ. 264) / Γ. Παπακωνσταντίνου / ἄρ. 6323 Παπαμιχαλόπουλος (ἀντὶ Μιχαλακόπουλος) - σ. 196 ἄρ. 6377 Πεταλάτα - σ. 197 ἄρ. 6421 Γεροντιανός (ἐπίσης σ. 260) - σ. 198 Χρουσάκη - σ. 212 Βασιλάτος - σ. 216 Κασόλας, Γ.Α. - σ. 217 s.v. Κύρου, Α.Α. 1841 (ἀντὶ 2841) - σ. 218 Μορεᾶς (ἐπίσης σ. 293) - σ. 225 *Reinhardt* - σ. 226 *Yetkin* - σ. 227 Μαλανθόπου - σ. 229 Βακατάσης / s.v. Ἀθανασούλης 3381 (ἀντὶ 3383) - σ. 230 Ἐλευθερίου (ἀντὶ Ἐλευθεριώδου) / Ζεργάνης, Γ.Ε. - σ. 231 *Katsarās / Metaξās - Μεσσαγγέλης* - σ. 232 Μινώτος / Μοσχόβης Πενταπαραγώτου - σ. 233 Σακκαλλῆ - σ. 234 *Baudelaire Papini, G. / Shakespeare* (ἐπίσης σ. 259 καὶ 313) / *Werner* - σ. 236 *Molière* (ἐπίσης σ. 312) / *Sartre* - σ. 245 s.v. *Moore* 3943 (ἀντὶ 3710) - σ. 252 s.v. Ἐλευσίνος γέφυρα 5372 (ἀντὶ 1372) - σ. 260 Γιαμπουράνης - σ. 261 Δημακοπούλου / Καλλίσης (ἐπίσης σ. 191) - σ. 262 Αἰμπος (ἐπίσης σ. 196) / Μπιόλα - σ. 263 Οἰκονόμος / Πανουτσπούλου / Σταυρόπουλος, Ἄρ. - σ. 265 *Shaw, G.B.* - σ. 295 Νοταράς, Χρόσανθος - σ. 312 *Livingstone / Mercati, S. G.* - σ. 313 *Pasquali, G.* - σ. 314 *Giraudoux*. Τὸ σημεῖον, πρὸ χρησιμοποιοῦν οἱ ἐκδότης μετὰ ὅλα ἀνεξέμρετως τὰ ὀνόματα, δικαιολογεῖται μόνον ὅταν προηγῆται συντετακτικὸν ὄνομα.

Αἱ ἀνωτέρω παρατηρήσεις δὲν ἀποσκοποῦν καθόλου εἰς τὸ νὰ μειώσουν τὴν ἐργασίαν τοῦ ἐκδότη καὶ τῶν συνεργατῶν του, τῆς ὁποίας ἡ ἀξία παραμένει ἀναμφισβήτητη.

Γ. ΦΑΤΟΥΡΟΣ